

164430

**Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Yapısal
Analizleri ve Türkiye ile Olan İlişkileri**

Reşat AHMEDOV

Yüksek Lisans Tezi

Eskişehir, 2002

Yüksek Lisans Tezleri
Yayınlanmıştır

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN YAPISAL ANALİZLERİ VE
TÜRKİYE İLE OLAN İLİŞKİLERİ

Reşat AHMEDOV

YÜKSEK LİSANS TEZİ
İktisat Anabilim Dalı
Danışman: Prof.Dr.Rıdvān KARLUK

Eskişehir
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temmuz 2002

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN YAPISAL ANALİZİ VE TÜRKİYE İLE OLAN İLİŞKİLERİ

Reşat AHMEDOV

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2002

Danışman: Prof.Dr. S. Rıdvan KARLUK

Bu tezde Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin yapısal ve ekonomik analizleri ile dış ticaret performansları incelenmiştir. Bu ülkeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra merkezi ekonomiden serbest pazar ekonomisine geçişte bazı problemlerle karşıkarşıya kalmışlar; gelenksel pazarlarını kaybetmişler, ekonomilerini geliştirme, bürokratik düzenlemeleri gerçekleştirme ve yapısal reformları yapma zorunluluğu doğmuştur.

Bu ülkelerin iç piyasalarında tüketim mallarının üretilmemesi nedeniyle dış ekonomiye aşırı bağımlılık söz konusudur. Burada karşılaşılan önemli problem ise bunun için ellerinde yeterli konvertibil dövizin bulunmamasıdır. Bu nedenle ilgili ülkeler uluslararası ticarete diğer ödeme yöntemlerini kullanmalılar. Çalışmanın birinci bölümünde ilgili ödeme yöntemleri incelenmiştir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin üretim yapısı eski teknolojiye dayanmakta ve bu ülkeler teknik bilgi bakımından yeterli düzeyde değiller. Dolayısıyla bu ülkelere yatırım yapmak, yabancı yatırımcılar açısından oldukça caziptir. Fakat bu ülkelere yatırımcıları bekleyen, tipik bir azgelişmiş ülke sorunları mevcuttur.

ABSTRACT

In this thesis, structural and economic analysis of the sectors and foreign trade performances of the Central Asian Turkish Republics are elaborated.

After the declaration of their independence, these countries are confronted with enormous problems in making transition to a market economy, sophisticated bureaucracy, economic diversification and an inherent awkwardness in making social reforms. The new republics depended heavily on foreign countries to compensate the lack of consumption goods in their own countries. Another major problem is the inconvertibility of the local money. This has caused them to use other payment methods in international trade. In the first chapter, theoretic information is given on their payment methods.

Production structure in these countries employ traditional methods. Most lack technical information and know-how. It is expected therefore, that the foreign investors may find it very attractive to invest in these countries technology hungry sectors. However, the same investors must provide for the exogenous factors in these countries like nepotism, party-membership, widespread bribery etc.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Reşat AHMEDOV'un "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Yapısal Analizleri ve Türkiye ile Olan İlişkileri" başlıklı tezi 12 Ağustos 2002 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, **İktisat (Uluslararası İktisat) Dalında**, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Rıdvan KARLUK
Üye : Yrd.Doç.Dr.Naci GÜNDOĞAN
Üye : Yrd.Doç.Dr.Hasan İSLATİNCE

Prof.Dr.Ömer Zühü ALTAN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu tezi gerçekleştirmemde desteklerinden dolayı değerli hocam Prof.Dr. S. Rıdvan KARLUK'a ve her zaman yanımda hissettiğim aileme teşekkür ederim.

Reşat AHMEDOV

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT.....	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZGEÇMİŞ.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜLKELERİN DIŞ TİCARET YAPMA NEDENLERİ, BU KONUYA İLİŞKİN ÇEŞİTLİ GÖRÜŞLER VE DIŞ TİCARETTE KULLANILAN ÖDEME YÖNTEMLERİ

1. ÜLKELERİN DIŞ TİCARET YAPMA NEDENLERİ.....	7
1.1. Yerli Üretimin Yetersizliği.....	7
1.1.1. Doğal kaynakların yeryüzüne dengesiz dağılımı.....	8
1.1.2. Teknik Bilgi ve Uzman İşgücü Yetersizliği.....	8
1.1.3. Ekonomik Gelişme Farklılıkları.....	9
1.2. Uluslararası Fiyat Farklılıkları.....	9
1.3. Mal Farklılaştırılması.....	10
2. DIŞ TİCARETTE KULLANILAN ÖDEME YÖNTEMLERİ.....	11
2.1. Takas.....	11
2.2. Kliring.....	11
2.3. Karşılıklı Satın Alma.....	13
2.4. Ofset.....	13
2.5. Geri Satın Alma (Buy-Back).....	14
2.6. Satın Al Sat (Buy-Sell).....	14
2.7. Üçlü Ticaret.....	15
2.8. Bar ter.....	16
2.9. Akreditif.....	18
2.10. Swap.....	19
2.11. Eximbank Kredileri.....	20
2.12. Sınır ticareti.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ

1. AZERBAYCAN.....	21
1.1. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu.....	21
1.1.1. Doğal Kaynaklar ve Çevre.....	25

1.1.2.	Nüfus.....	25
1.2.	Sektörler	25
1.2.1.	Sanayi.....	25
1.2.2.	Tarım.....	28
1.2.3.	Madencilik.....	31
1.2.4.	Petrol ve Doğalgaz.....	32
1.3.	Ekonomide Liberalizasyon Çalışmaları ve Özelleştirme.....	34
1.4.	Dış Ticaret.....	36
1.4.1.	Dış Ticaret Politikası.....	36
1.4.2.	Dış Ticarete Başlıca Ülkeler.....	39
1.4.3.	Türkiye ile İlişkiler.....	41
1.4.3.1.	Türkiye ile Yapılmış Olan Önemli Anlaşma ve Protokoller.....	41
1.4.3.2.	Ticari İlişkiler.....	42
1.4.3.2.1.	Türkiye'nin Azerbaycan'a İhracatında, İthalatında Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret İmkanları.....	44
1.4.4.	Azerbaycan'daki Türk Yatırımları.....	47
1.4.4.1.	Türk ve Diğer Yabancı Yatırımcıların Karşılaştığı Sorunlar.....	48
2.	ÖZBEKİSTAN.....	51
2.1.	Genel Ekonomik Durum.....	51
2.2.	Sektörler.....	53
2.2.1.	Sanayi.....	53
2.2.2.	Tarım.....	54
2.2.3.	Madencilik.....	56
2.2.4.	Enerji Kaynakları.....	57
2.3.	Ekonomide Liberalizasyon Çalışmaları.....	57
2.4.	Dış Ticaret.....	61
2.4.1.	Türkiye ile İlişkiler.....	65
2.4.1.1.	Türkiye'yle Özbekistan Arasında İthalat ve İhracatta Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret.....	66
2.4.1.2.	Anlaşmalar ve Protokoller.....	69
2.4.1.3.	Türk ve Diğer Yabancı Girişimlerin Özbekistan'la Ticarete Karşılaştıkları Problemler.....	69
2.4.2.	Ülkedeki Diğer Yabancı Yatırımlar.....	71
3.	KAZAKİSTAN.....	73
3.1.	Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu.....	74
3.1.1.	Doğal Kaynaklar.....	74
3.1.2.	Nüfus.....	75

3.2	Sektörler.....	76
3.2.1	Sanayi.....	76
3.2.2	Tarım.....	76
3.2.3	Madencilik.....	77
3.3	Ekonomide Liberalizasyon Çalışmaları.....	78
3.4	Dış Ticaret.....	80
3.4.1	Türkiye ile İlişkiler.....	82
3.4.1.1	Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatında, İthalatında Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret.....	82
3.4.2	Yabancı Yatırımlar.....	85
4. KIRGIZİSTAN		
4.1	Genel Ekonomik Durum.....	88
4.1.1	Doğal Kaynaklar ve Çevre.....	90
4.1.2	Nüfus.....	90
4.2	Sektörler.....	91
4.2.1	Sanayi.....	91
4.2.2	Tarım.....	91
4.2.3	Madencilik.....	92
4.3	Dış Ticaret.....	93
4.3.1	Türkiye ile İlişkiler.....	95
4.3.1.1	Türkiye'nin Kırgızistan'a İhracatında, İthalatında Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret.....	96
4.3.1.2	Dış Ticarete Karşılaşılan Problemler.....	99
5. TÜRKMENİSTAN		
5.1	Genel Ekonomik Durum.....	101
5.1.1	Doğal Kaynaklar.....	103
5.1.2	Nüfus.....	103
5.2	Sektörler.....	105
5.2.1	Sanayi.....	105
5.2.2	Tarım.....	106
5.2.3	Petrol ve Doğal Gaz.....	108
5.2.4	Pamuk ve Diğer Sektörler.....	110
5.3	Dış Ticaret.....	111
5.3.1	Dış Ticaret Politikası.....	111
5.3.2	Dış Ticarete Başlıca Ticari Partnerleri.....	113

5.3.3. Türkiye İle Ticaret.....	114
5.3.3.1. Türkiye'nin İhracatında, İthalatında Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret.....	114
5.3.3.2. Türkmenistan'daki Türk Yatırımları.....	116
5.3.3.3. İki Ülke Arasında Ticarete Karşılaşılan Problemler.....	117
SONUÇ.....	118
KAYNAKÇA.....	123

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Azerbaycan Cumhuriyeti Enflasyon Oranları (%).....	22
Tablo 2:Azerbaycan Ekonomisinde GSYİH'nın Sektörel Dağılımı (%).....	24
Tablo 3. Azerbaycan'ın Sanayi Üretimi (% değişim).....	28
Tablo 4. Tarımsal Üretim ('000 ton).....	30
Tablo 5. Hayvansal Ürünler('000 ton).....	30
Tablo 6. Dış Ticaret Göstergeleri (milyon \$).....	37
Tablo 7. Azerbaycan'ın Başlıca İhrac Ürünleri (1999, %).....	38
Tablo 8. Azerbaycan'ın Başlıca İthal Ürünleri (1999, %).....	38
Tablo 8. Azerbaycan'ın Dış Ticarete Başlıca Partnerleri (1999).....	40
Tablo 9. Azerbaycan'a Türkiye'nin İhracatı ve İthalatı (1000 \$).....	41
Tablo 10.Türkiye'nin İhracatında Önem Arz Eden Ürünler (2000, \$).....	43
Tablo 11. İthalatta Önem Arz Eden Ürünler (1999, \$).....	44
Tablo 12. Genel Ekonomik Göstergeler.....	44
Tablo 13. GSYİH'nın Sektörlere Göre Dağılımı.....	52
Tablo 14. Bazı Sanayi Ürünlerine Ait Üretim Rakamları.....	52
Tablo 15. Bazı Tarım Ürünlerine Ait Üretim Rakamları (1000 Ton).....	54
Tablo 16. Özbekistan'da Altın Üretimi.....	55
Tablo 17. Petrol ve Doğal Gaz Üretimi.....	56
Tablo 18. Özbekistan Dış Ticareti (milyon \$).....	57
Tablo 19. Mal Kalemlerinin Dış Ticaretteki Oranları.....	62
Tablo 20. Özbekistan'ın Dış Ticaretteki Başlıca Partnerleri.....	63
Tablo 21. Dış Ticaret Değerleri (1.000\$).....	66
Tablo 22. İthalatta Önem Arz Eden Ürünler (2000).....	66
Tablo 23. Özbekistan ile Türkiye arasındaki oluşturan anlaşma ve protokoller.....	69
Tablo 24. GSYİH'nın Sektörel Dağılımı (%).....	74
Tablo 25. Kazakistan'ın Dış Ticareti (milyon \$).....	79
Tablo 26. Kazakistan'ın Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (1999).....	80
Tablo 27. Türkiye-Kazakistan Dış Ticaret Değerleri (1000 \$).....	82
Tablo 28. Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatında Önem Arz Eden Ürünler (2000).....	83
Tablo 29. Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatında Önem Arz Eden Ürünler (2000).....	83
Tablo 30. Kazakistan'a yatırım yapan ülkeler ve yatırım miktarları(1994-1997).....	86
Tablo 31. Sektörler İtibariyle GSYİH (1999, %)......	89
Tablo 32. Dış Ticaret Göstergeleri (milyon \$).....	93
Tablo 33. Dış Ticarete Başlıca Ortaklar (1999).....	94
Tablo 33. Başlıca İthal Ürünleri (milyon \$).....	94
Tablo 34. Başlıca İhrac Ürünleri (milyon \$).....	95
Tablo 35. Başlıca İhrac Ürünleri (milyon \$).....	95
Tablo 36. Türkiye'nin İhracatı ve İthalatı (1000 \$).....	95
Tablo 37. İhracatta Önem Arz Eden Ürünler (2000, \$).....	97
Tablo 38. İthalatta Önem Arz Eden Ürünler (2000, \$).....	97
Tablo 39. Türkmenistan Cumhuriyeti Enflasyon Oranları (%).....	102
Tablo 40. Türkmenistan'ın Yıllara Göre Nüfus Değerleri ('000).....	104
Tablo 41. Konuma Göre Nüfus (%).....	104
Tablo 42. Çeşitli Sanayi Üretimlerinin Yıllık Gelişme Oranları (%).....	105
Tablo 43. Ağır Sanayi Üretimlerinin Sektörlere Göre Yıllık Gelişme Oranları (%).....	106
Tablo 44. Tarımsal Üretim ve Hedefler ('000 ton).....	107
Tablo 45. Tarım Sektörünün Üretimdeki Yeri (%).....	107
Tablo 46. Tarımsal Üretim ('000 ton).....	108

Tablo 47. Hayvansal Ürünler ('000 ton).....	108
Tablo 48. Dış Ticaret Göstergeleri (milyon \$).....	111
Tablo 49. İhracat (%).....	112
Tablo 50. İthalat (%).....	112
Tablo 51. Dış Ticarete Başlıca Partnerleri (1998).....	113
Tablo 52. Türkiye Cumhuriyeti'nin Türkmenistan'dan İthalatı ve İhracatı (1000\$).....	114
Tablo 53. Türkiye'nin Türkmenistan'a İhracatı (2000).....	115

GİRİŞ

Dünya tarihi dönem-dönem çok büyük çalkantılara, devrimlere tanık olmuştur. 21. yüzyılı yaşayan dünyamız, son beş on yılda inanılması güç olan toplumsal çalkantılara, ekonomide reformlara, bloklar arasında yeni denge arayışlarına sahne olmaktadır. En çok hayret edilen gelişme, iki kutuplu sistemde süper güçlerin getirdiği nükleer silahlanma yarışına yapılan yatırıma son verme girişimleridir. Bu olgu ekonomide yeni açılımlara yol açmıştır. Henüz somutlaşmamış ve sonuçlarını görmediğimiz yeni bir pazar ve kaynak paylaşımı süreci başlatılırken, doğal olarak yeni süreci belirleyecek ve yönlendirecek olan hükmedici sistemlerin (ABD, Avrupa ve Japonya) küreselleşmesi süreci “yeni bir dünya düzeni” adı altında başlamıştır. Uzay çağının gereği olarak; küreselleşen düzene aykırı olan hiçbir atılım ve değişim kendi sınırları içinde kalmamıştır ve uydular kanalıyla anında dünya kamuoyunun bilgisine sunulmuştur. Batı dünyasında teknolojik devrimlerin getirdiği yeni yapılanma, en köktenci biçimde Marksist ekonomi sistemlerini etkilemiştir. Bunun sonucunda Doğu Bloku hızla çökmüştür. Ancak bu çözülme, ilgili coğrafyada her alanda devrim niteliğinde adımların atılması yönünde olumlu olmuş ve olmaktadır.

Gorboçov’un Glasnost ve Perestroyka ilan edişi; üç Baltik Cumhuriyetinin başkaldırısı; iki Almanya arasındaki duvarın yıkılmasıyla başlayan çözülme süreci, SSCB’nin hızla bağımsız devletlere bölünmesiyle sonuçlandı. Bu çözülüş dünya siyasi haritasının yeni baştan çizilmesine yol açtı.

SSCB coğrafyasında ortaya çıkan yeni oluşum, pek çok devleti bazı nedenlerle dolaylı olarak etkiledi. Türkiye’yi etkilemenin ötesinde doğrudan ilgilendiren bir olay olarak siyasi gündemi işgal etmeye başladı, hala da şiddetle artmaktadır.

Siyaset bilimcileri açıklıkla karar verememekle beraber kimilerine göre 70 yıldır, kimilerine göre de birkaç yüzyıldır gerçekleşmesi için çaba harcanıp da başarılamayan Türk Dünyası'nın birleşme şansı doğmuştur. Fakat büyük çoğunluk bunun siyasi birleşmeden daha çok ekonomik güç ve potansiyellerin birlikte kullanımının daha gerçekçi ve uygulanma şansı olan bir "ekonomik ve kültürel birlik" olarak görmektedirler. Bu oluşumun siyasi bir güç çatısı altında birleşme olarak algılanmanın henüz çok erken olduğunu söylemenin yanlış olmayacağı açıktır. Bu siyasi olguyu yönlendirecek, Türk Cumhuriyetlerini siyasi birlik çatısı altında birleştirecek güç olarak Türkiye, bu bölgede uluslararası bu rolü üstlenecek bir aktör olarak gösterilmektedir. Halbuki, jeostratejik konumu ve bu rolü gerçekleştirmede kullanacağı "milli güç" faktörlerinin gerçekçi analizinde, Türkiye'nin bu aktörlük için gerekli niteliklere henüz sahip olmadığı ortaya çıkmaktadır. Orta Asya diye tanımladığımız bölgede, 5 ile 10 yıl arasındaki süreçte Türk nüfus yoğunluklu bir devletin "aktör" rol üstleneceği de bir olasılıktır.

Türk Cumhuriyetleri adı ile anılan Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan bağımsız Cumhuriyetleri, sahip oldukları yer altı ve yerüstü kaynakları ile, hiç kuşkusuz ki, bir yanıyla dünyanın gelişmiş, sanayileşmiş ülkelerinin; öte yanıyla da İran gibi, teokratik rejimle idare edilen İslami devletlerin de ilgisini çekmektedir.

Türkiye için durum farklıdır; dil ve dinsel inançta benzeşmeler, kültürde ise ortaklık ve bir bayrak altında yaşanmamış olsa bile tarihsel bir geçmiş bulunmakta; bunun ötesinde de Müslüman olmakla birlikte laik ve demokratik bir devlet olmasıyla da; bir örnek teşkil etmektedir. Çünkü, bu Cumhuriyetlerin, Sosyalist rejimde koşullanma ve eğitim yapılanmalarıyla ilintili olarak, teokrasiyi değil demokrasiyi seçmeleri eşyanın doğasına da uygun düşmektedir.

Türkiye'yi model gösterirken, hayalci, gerçeklerden uzaklaşmış, gerçeküstü tasarılar üreten, sanayileşmiş kapitalist Batı'nın taşeronu olmamaya da özen gösterilmesi isabetli olacaktır.

Türkiye'nin SSCB'deki bu yeni siyasi coğrafyanın ortaya çıkmasına hazırlıksız yakalandığı bir gerçektir. Yıllarca politik baskı ve soğuk savaş nedeniyle bir grup parti ve bilim adamları bu coğrafya ile ilgilenemediler ve dolayısıyla da düşünce üretilmedi. Türk Ödemeler Birliği ismi altında üretilmiş olan fakat çeşitli nedenlerle etkili olamayan bir takım etkin olabilecek düşünceler dışında, iyi niyetlerinden şüphe duyulmayan fakat tartışmaya bile gerek olmayan düşünceler de ortaya atılmıştır. Sonuç itibarı ile Türkiye hazırlıksız yakalanmış, dolayısıyla da ne yapılmasına karar verilemeyen bir belirsizlik ve kararsızlık egemen olmuştur.

“Minsk ve Alma-Ata” antlaşmaları sonucunda ortaya çıkan 11 bağımsız devlet de dahil olmak üzere SSCB'de 15 bağımsız Cumhuriyet kurulmuştur. Bunun 5 tanesi Türk nüfus yoğunluklu ve asıllı devletlerdir. Bu nedenle Türkiye, bu devletlerin siyasi haritaya yerleşme çabalarına kayıtsız kalamayacak durumdadır. Türkiye'nin modelliğini tartışırken, Türkiye'ye: şu anda tüm müesseseleri ile oturmuş ekonomisi düze çıkmış. Demokratik hukuk devleti olmuştur diyemiyoruz. Ayrıca Türkiye'nin kendi içinde şikayetçi olduğu pek çok sorunu bulunmaktadır. Değiştirmek için sürekli çabalar harcanan Anayasası, işlevi sürekli olarak tenkit edilen Yüksek Öğrenim Sistemi, tüm hükümetlerin yakındıkları ağır işleyen bürokrasisi yakalayamadığı çağdaş demokrasi ve insan hakları ile, bir türlü kurulamayan sosyal devletin olumsuz görüntüsü de, sosyal alanlarda Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine model olma konusunda ciddi çelişkilerin olduğu gerçeklerini gözler önüne sermektedir. Bu ülkelerin görmek istedikleri model ülke olma niteliğini sürdürmek istiyorsa, Türkiye, bu görüntüyü en kısa sürede silmek zorundadır.

İyi niyetli girişimden kuşku duyulamayacak Dünya Bankası yıllardır çeşitli ülkeler için “modeller” üretir ve ülkeler de bunları uygulamaya çalışır; ancak, bu güne kadar başarılı olmuş model göstermek, ne yazık ki çok zordur. Bunun nedeni de, her ülkenin kendine özgü toplum yapısı ve ne yapacakları baştan kestirilmeyen geleneksel olmayan birey tutumunun, tasarıların dışında eylemler üretilmesidir. Aslında kalkınma modellerine gereksinim duyan toplumlar, kendi iç dinamikleri doğrultusunda kendi modellerini yaratabilir. Ancak çevresel koşullar ve hammadde gereksinimi olan ülkelerin buna izin vermeye pek de niyetli olmadıklarını gözlemlemekteyiz.

Bu durumda yeni ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri de dış dinamikleri etki faktörleri doğrultusunda yapılanma zorunluluğuyla karşı karşıyadır. Bu da şu andaki dünya ekonomik sisteminin bir gerçeğidir.

Geçmişleri ile, yer altı ve yerüstü kaynakları ile dünyanın yoğun ilgisini üzerlerinde toplayan “Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri” gibi bir konunun üzerinde çalışmak ilginç ve heyecan verici olduğu kadar, pek çok zorluk ve kuşkuyu da beraberinde getirmektedir. Bunların başlıcaları bilgi ve resmi kaynak yokluğudur.

SSCB döneminde doğrudan Moskova’dan yönetilen ve yönlendirilen bu cumhuriyetlerde istatistik veriler kuşkuyla karşılanmaktadır. Türkiye, ilk bilgileri buralara giden gazetecilerden almış, dış işleri ve ekonomiden sorumlu devlet kurumları şu anda basında yayınlananlardan daha fazla bilgiyi kamuoyuna sunamamışlardır. Bu durum araştırmacılar için gerçekten ürkütücü bir engeldir. İkincisi de, olayların yeni olması nedeniyle hala daha sürüyor olmasıdır. Bu da gerçekçilikten uzaklaşılmasına yol açmaktadır.

Sovyetler Birliği’nde Mihail Gorbaçov’un iktidara gelmesi ile birlikte uzun yıllar gerçekleşmesi gereken reformları uygulama politikasını da gündeme getirmiştir. Uygulanan bu politikaların sonucudur ki, dünya düzenini 70 yıl derinden etkileyen dev bir devletin noktalanması gerçekleşti. Bunun sonucu olarak ta dünyanın süper gücü komünizm ve sosyalizm ütopyası ile birlikte tarihe karıştı.

Bahis konusu dönem itibarı ile Sovyetler Birliği’nin prestij ve kudreti ile alakası olmayan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ortaya çıktı.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin 1991 ‘de son bulması ile birlikte Kafkasya’da Azerbaycan; Orta Asya’da Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Türkiye devleti bu cumhuriyetleri ilk tanıyan ülke oldu. Bunun akabinde Türkiye bu ülkeler üzerinde nüfuz oluşturmak için girişimlere başladı. Fakat atılan adımlar devamlı bir takım zorluklar ortaya çıkardı.

Bu cumhuriyetlerin yeni bağımsızlığa kavuştukları dönem itibarı ile esen olumlu havanın nedeni gelişmelere karşı Rusya'nın hazırlıksız yakalanması idi. Fakat bir taraftan Rusya'nın bu ülkelerden olan çıkarlarının nedeni önemli olmasını hatırlaması, diğer taraftan ekonomik ve coğrafi baskılar altında Türk Cumhuriyetleri'nin Türkiye'den aşırı beklentileri ve Türkiye'nin yeterli bilgi birikiminden yoksun olması ile birlikte hazırlıksız yakalanması dolayısıyla daha mütevazı ortamlar söz konusu oldu.

Batının İran türü İslam anlayışına karşın Müslüman Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye modeli uygulanması isteği de Türk Cumhuriyetlerinin kendi siyasal sistemlerini kendilerinin ortaya koyma ısrarları sonucu gerçekleşemedi. Her ne kadar kimi Türk Cumhuriyetleri liderlerinin "lokomotifimiz Türkiye, Türkiye modeli bir İslam istiyoruz..."¹ gibi açıklamalar yaptıysada da bu sonuç üzerinde pek etkili olmamaktadır

Fakat bununla beraber Türkiye ilgili konuda hiçbir şey yapmamış değildir. Bazılarının da sık sık telaffuz etmiş olduğu gibi Türkiye tarihi bir fırsatı maksimum verimli bir düzeyde kullanamamıştır. Dolayısıyla bu gün itibarı ile Türk Cumhuriyetleri ile gelinen ilişki boyutu aslında hedefte belirlenmeyen, mecburen razı olunan bir boyut halini taşımaktadır.

İlk günlerde Türkiye'nin hedeflerini aşağıdaki biçimde ele alabiliriz:

1. Türkiye, Türk Cumhuriyetlerine sosyal, siyasal, kültürel bir model olacak ve bunun için gerekli maddi altyapı hazırlanacak, yardımlar yapılacaktır.
2. Türkiye, Türk Cumhuriyetlerine dışa açılmada yardımcı olacaktır.
3. Eğitimden sağlığa, ulaştırmaya, sanayiye, teknolojiye, tarıma, hayvancılığa değin bir çok alanda Türkiye Türk Cumhuriyetlerinde yatırımlar yapacak, karşılıklı işbirliği geliştirilecek.
4. Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası pazarlara ulaşması Türkiye vasıtasıyla olacak, Türkiye, Türk Cumhuriyetleri geri teknolojilerinin yenilenmesi ve başta petrol ve doğalgaz üretim tesisleri olmak üzere

¹ Askar AKAYEV'in 24.10.1997 günü Ankara'da yaptığı konuşma aynen bu mealdedir

bütün sektörlerde daha verimli üretim yapılması yolunda yardımcı olacak.

5. TRT Avrasya kanalı ve Anadolu Ajansı'nın koordinatörlüğündeki Türkçe konuşan Uluslar Haber Ajansları Birliği ile Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye arasında sağlıklı iletişim kanalları gerçekleştirecek.
6. Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası platformda Türkiye ile birlikte hareket etmesi sağlanacak
7. Ortak kurulan üniversitelerden, yüksek öğretim için Türkiye'ye öğrenci getirmeye varıncaya, ortak dil, alfabe, ders kitaplarına uzanan geniş ve sağlam bir birlikteliğin temelleri atılacaktı.²

Yukarıda sıralanmış olan amaçların gerçekleşmesi için Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında bir çok anlaşmalar imzalandı. Bunun dışında ilgili ülkelerin katılımları ile çeşitli toplantılar da düzenlendi, fakat bu gün ilişkiler tarafların pek tatmin olmadıkları düzeyde seyir etmektedir.

Ortaya koymuş olduğumuz bu çalışmada, yukarıda maddeler halinde sıraladığımız konuların ağırlıklı olarak ekonomik boyutları ele alınacaktır. Özellikle Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine uluslararası ekonomik ilişkilerde ön ayak olması konusuna değinilecektir. Elllerinde yeterli döviz bulunmayan bu ülkelerle ilişkilerde dış ticarete kullanılan diğer ödeme yöntemlerinin kullanılması gerekliliği varsayımından hareketle, başlangıçta, ilgili yöntemlerle ilişkili teorik bilgilere yer verilecektir.

---

² B. Zakir Avşar, **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**(Ankara: Vadi Yayınları, 1998),s.37

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜLKELERİN DIŞ TİCARET YAPMA NEDENLERİ, BU KONUYA İLİŞKİN ÇEŞİTLİ GÖRÜŞLER VE DIŞ TİCARETTE KULLANILAN ÖDEME YÖNTEMLERİ

Burada, başlangıçta ülkelerin dış ticaret yapma nedenleri ve dış ticarete kullanılan ödeme yöntemleri konularının özet bir biçimde ele alınmasının temel nedeni, Türkiye'yle Orta Asya Türk Cumhuriyetler arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve ilgili ülkelere dış ekonomik ilişkilerinde Türkiye'nin büyük ölçüde dış ticarete kullanılan diğer ödeme yöntemlerini kullanmasının gerekliliğini savunmaktır.

1. ÜLKELERİN DIŞ TİCARET YAPMA NEDENLERİ

Uluslararası ticareti gerekli kılan faktörler, genel bir bakış sonrası üç ana başlık altında sıralanabilir. Şöyle ki, bir kısım malların ithali veya ihracı ilgili malların yurtiçi yeterliliği ile yakından ilgilidir. Bir diğer önemli faktör ise bazı malların fiyatlarının uluslararası arenada farklı fiyat taşımalarından kaynaklanmaktadır. Üçüncü önemli faktör ise ürün farklılığından kaynaklanmaktadır. Şimdi yukarıda kısaca değinmiş olduğumuz faktörleri ayrıntılı bir şekilde ele alalım.

1.1 Yerli üretimin yetersizliği

Dış ticareti önemli hale getiren faktörlerden birisi, her hangi bir ülkeyi baz aldığımızda ilgili ülkenin belirli malı hiç üretmemesi veya yerli nüfusun ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar az üretilmesinden kaynaklanabilir. Buna karşın ilgili ülkede

belirli malların üretiminde talebi aşacak kadar fazla olabilir. Anlaşılacağı gibi ülke içinde belirli mallarda talep açığı, belirli mallarda ise arz fazlası söz konusudur. İç arz fazlalığı göz ardı edilmemekle beraber, talep açığını da gidermenin yolu dış ticaretten geçmektedir. Bu konuyla ilgili açıklamalar aşağıdaki başlıklar halinde açıklanabilir.

1.1.1 Doğal kaynakların yeryüzüne dengesiz dağılımı

Bazı ürünlerin ülke iç ekonomisinde üretilmesi için belirli doğal şartların mevcut olması vazgeçilmezdir. Örneğin, muz, kahve, fındık gibi bazı ürünler her türlü iklim koşulunda üretilemezler. Diğer yandan petrol, uranyum ve başka madenle ülkede yeterli düzeyde olmaya bilir. Dolayısıyla belirli doğal kaynakların ve şartların yetersiz olması ilgili kaynaklara ilişkin ürünlerin ülkelere ithal edilmesi zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Diğer yandan belirli doğal kaynaklar ve şartların uygun boyutlarda olması dolayısıyla ilgili ürünlerin ihracatı da söz konusu olabilir. Örneğin; Azerbaycan'da petrol ve petrol ürünleri doğal koşullar itibari ile büyük boyutlarda mevcut olması dolayısıyla ilgili ürünün ihracatı söz konusu olmaktadır. Buna karşın doğal şartlar gereği bulunmayan uranyum dış ülkelerden ithal yoluyla elde edilmektedir.

Belirtmek gerekir ki, zaman içinde teknolojik gelişmeler dolayısıyla doğal yolla elde edilmesi mümkün olmayan bir takım ürünleri suni yolla elde etmek yoluna gidilmektedir. Doğal hammaddeler yerine suni yolla elde edilmiş maddelerin kullanımı, bir takım bitkilerin doğal şartların yetersiz olduğu yerlerde üretilmesi buna örnek teşkil etmektedir. İlk bakışta benzeri faaliyetlerin, yeryüzünde doğal kaynakların dengesiz dağılımı dolayısıyla dış ticaretin mevcut olmasını azaltma yönünde etkileyeceği izlenimi oluşsa bile, günümüz ilgili konudaki gelişmelerin boyutunun bu denli büyük olmadığını belirtmekte fayda vardır.

1.1.2 Teknik Bilgi ve Uzman İşgücü Yetersizliği

Birtakım sanayi mallarının üretimi için gerekli olan teknik bilgi ve yeterli olmayan kalifiye işgücü ilgili ürünlerin ithalat yolu ile elde edilmesi yolunu zorunlu

kılmaktadır. Günümüzde ülkelerde hızlı bir şekilde yeni ürün icatları gerçekleşmektedir. Bu icadı yapmış olan firmanın telif hakları gereği üretimi kendi elinde bulundurması dolayısıyla bir monopol piyasa gündeme gelmektedir. Buluşların diğer ülkelerce üretimlerinin gerçekleştirilmesi, sadece patent hakkının karşılanması halinde mümkündür. Buna bağlı olarak maliyetlerin yükselmesi söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla ülkeler ilgili malları elde edilmesini ithalat yoluyla gerçekleştirmektedirler. Günümüz dünyasında ithalatın önemli bir kısmını oluşturan bu tür ithalata teknolojik ithalat adı verilmektedir.

1.1.3 Ekonomik Gelişme Farklılıkları

Ülkelerin gelişmişlik düzeyi hiçbir zaman aynı düzeyde olmamıştır ve olmayacaktır. Gelişme farklılıkları, ülkelerin sosyolojik yapıları, rastlantı ve bir takım faktörlere bağlı olduğu gibi, ülkelerin siyasi tarihleri ile de yakından ilgilidir. Şöyle ki, gelişmiş ülkelerin bir çoğu sanayilerini daha önceden kurmuş oldukları için daha fazla sermayeye ve gelişmiş işgücüne sahipler. Oysa az gelişmiş ülkeler sanayilerini ya yeni kurma girişimindedir veya zorunlu malların üretiminde kendilerine yeterli hale gelme çabaları içindedir. Böyle bir ortamda gelişmekte olan ülkeler kalkınmalarını gerçekleştirmek için gerekli olan makine ve donanım ihtiyaçlarını gelişmiş ülkelere ithal etmek zorundadır. Fakat bu devamlılık arz etmez. Şöyle ki, az gelişmiş ülkeler sanayilerini kurduktan sonra eskiden ithal ettikleri ürünleri kendileri üretme ve gerekli şartların gerçekleşmesinden sonra ilgili malların ihracatı yoluna gidebilirler.

1.2 Uluslararası Fiyat Farklılıkları

Yukarıdaki açıklamaların geneli dikkate alındığında anlaşılan sonuç, ülkelerin üretmedikleri veya üretimi yerli ihtiyaçların altında olan mallarda, dış ticarete baş vurulması gereği yönündeydi. Fakat herhangi bir ülkede doğal kaynaklar ve teknoloji dolayısıyla üretim engeli bulunmasa bile ilgili malların üretim maliyetlerinin yüksek olması söz konusu olabilir. Durum bu şekilde iken üretimin gereği göz önünde

bulundurulursa tüm ihtiyaçları yerli üretimle karşılamamanın rasyonel bir davranış olmadığı açıktır.

Çıkardığımız sonuç itibarı ile bazı ülkeler belirli malların üretiminde diğerlerine göre prodüktifler. Şu fark gereğidir ki, ülkeler fiilen üretebildikleri mallarda sadece prodüktif üretim yapabildiklerini üretmeliler ve ihracat yoluna gitmeliler. Daha pahalıya ürettikleri malları ise yurt dışından ithal ederek dengeyi kurmalılar. Açıklanmış şekilde üretim dünya ülkelerinin tamamında gerçekleştirilirse uluslararası arenada bir uzlaşmanın yanı sıra verimlilik artışının doğal sonucu olarak dünyada kıt olan kaynaklar da israf edilmeyecektir. Genel olarak dünya refahını artıracak olan şu ticaret şekline Klasik İktisatçılar Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi adlandırmaktalar ki, bu teori modern dış ticaret teorisinin de temelini oluşturmaktadır.

1.3 Mal Farklılaştırılması

Dış ticarete iten bir diğer önemli faktör farklılaştırılmış malların üretimidir. Kullanım yeri ve konusu aynı olsa bile bazı malların üretiminde kullanılan faktör bileşimi farklılıkları, ambalaj farklılıkları ilgili malları birbirinden ayırmaktadır. Bu tür malları tercih edilmesi bakımından tüketiciler farklılıklar arz etmekte ve böylelikle yeni bir ticaret alanı kendiliğinden oluşmaktadır. Bazılarının yerli, bazılarının ise yabancı otomobil tercih etmeleri buna örnek teşkil etmektedir.

Burada karşılaşacağımız önemli bir nokta dış ticarete fiyat farklılıklarının mı, yoksa mal farklılıklarının mı ağır bastığı konusudur. Bu sorunun cevabı her teorisinin belirli durumlarda daha ağır bastığı yönündedir. Bununla beraber genellikle fiyat farkları, kalite farklarının çok önemli olmadığı mallarda söz konusudur. Bu tür mallara gıda, hammadde ve dokuma sanayi mamulleri gösterilebilir. Fakat mal farklılıkları fiyatları benzer veya yakın olan, bununla birlikte nitelik ve kalite bakımından farklılıklar arz eden mallarda geçerlidir. Bu tür mallara örnek olarak ileri teknoloji niteliklerini taşıyan ürünler gösterilebilir.

Fiyat farklarının çok büyük olması durumunda tüketiciler nitelik farklarını göz ardı ederek, fiyat yönünden cazip olan mallara yöneleceklerdir.

2. DIŞ TİCARETTE KULLANILAN ÖDEME YÖNTEMLERİ

2.1. Takas

Takas, iki taraflı ticaret anlaşmalarının en basit ve en eski olanıdır. Takas uluslar arası ticarete bir çeşit trampa olup, iki ayrı ülkede ihracatçı ve ithalatçı arasında ihracatçının ihraç ettiği mal bedeli kadar ithal hakkına sahip olması, buna karşılık ithalatçının ithal ettiği mal kadar mal ihraç etmek zorunda bulunmasıdır. Bu tip ticarete uluslar arası bir trampa söz konusu olduğundan, dış ticaret işlemleri konvertibil döviz kullanılmadan gerçekleşir.

Takas bir ülkenin tek başına aldığı kararla gerçekleşebileceği gibi iki ülke arasında yapılan anlaşmalar sonucunda da ortaya çıkmış olabilir. Uygulamada en fazla mal ve ülke belirlenmeksizin yapılacak ithalata, ancak ihraç yapmak şartı ile izin verilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. İki ülke arasında ticaret yapanların kendi aralarında anlaşarak bir ülkedeki ihracatçının diğer ülkedeki ithalatçıya sattığı malın bedelini, ondan satın aldığı malla tahsil etmesi durumunda “ilkel takas” dan bahsedilmektedir.²

Ellerinde yeterli konvertibil döviz bulunmayan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri dış ticarete takas yöntemine baş vurma yoluna gidebilirler. Takas yöntemi özellikle ilgili ülkeler bağımsızlıklarına yeni kavuştukları yıllarda son derece önemli idi.

² S. Rıdvan Karluk, *Uluslararası Ekonomi* (4. basım. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti. 1996), s.363

2.2. Kliring

Bu yöntem takasa göre bir az daha esnek bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Karşılıklı kliring anlaşması (bilateral clearing) ile ticari ilişki kuran ülkeler karşılıklı dış ticaretlerinden doğan alacak ve borçlarını kliring ofisleri ve merkez bankaları aracılığı ile tasfiye etmeyi kabul etmektedirler. Burada ödeme kliring ofisi ve ya merkez bankası tarafından milli para ile ödenir. Anlaşılacağı gibi bu yöntemde taraflar arasında doğrudan bir ilişki söz konusu olmamaktadır, dolayısıyla takastan farklı yön ortaya çıkmaktadır. Bu yöntemi uygulamada başarılı olabilmesi için kliring ofisleri ve merkez bankaları sıkı bir işbirliği içinde olmalılar. Çünkü, ithalatçı malını alamadığı veya mal bedelini kliring ofisine ödeyemediği zaman diğer ülkedeki ihracatçı alacağını tahsil edemeyecektir.

İki taraflı kliring anlaşmalarında taraflar arasında ithalat ve ihracat bedelleri eşitlendiği durumda sorunların tamamı ortadan kalkmaktadır. Bununun tersi durumlarda, yani ithalatçının kliring ofisine ihracatı karşılamaya yetecek kadar ödeme yapmaması durumunda ihracatçılar zor durumla karşılaşmaktalar. Bundan dolayı kliring anlaşmalarında, kliring hesabında belirli sınırlar içinde merkez bankalarınca kredi açılması (swing credit) kabul edilerek ihracatçılara satış bedellerinin ödenmesi sağlanır. Dönem sonunda taraflar arasında hesap bakiyeleri, açılan kredi tavanı dahilindeki dövizler ile tasfiye edilir.

Geçmişte bütün Sosyalist Blok ülkelerinde ticaret, kliring rejimine göre yapılmıştır.³ Arjantin ve İtalya arasında 1952 de beş yıllığına yürürlüğe giren anlaşma, bu tip anlaşmalara örnek teşkil etmektedir. Türkiye'nin Doğu Bloku'ndan Sovyetler Birliği ve Arnavtluk ile olan ticareti, 1983 yılına kadar kliring diğer Doğu Bloku ülkeleri ile olan ticareti ise iki taraflı ticaret ve ödeme anlaşmaları çerçevesinde yapılmıştır. Bununla beraber konvertibil dövizde kullanılmamıştır. 1983 yılından sonra ise tüm Doğu Bloku ülkeleri ile ticarete konvertibl döviz esasına geçilmiştir.

³Karluk, a.g.e. s.365

2.3 Karşılıklı Satın Alma

Takas işleminin birbirine değer olarak eşit olmayan karşılıklı iki satın alma işlemine bölünmüş şekli karşılıklı satın alma işlemidir. Takas işlemi ikiye bölüğümüzde ilk işlem satış, ikincisi ise karşı satın alma işlemidir. Her iki işlem için iki ayrı sözleşme yapılmakta ve daha sonra bu sözleşmeler bir protokolle bir-birine bağlanmaktadır. Satışlar ve satın almalar dövizle gerçekleştirilmekte ve işlem sonucunda net döviz ihtiyacı asgari seviyeye indirilmektedir.

Karşılıklı satın alma anlaşmalarında, karşı satın alınan mal değerinin, satışa konu olan mal değerine karşı satın alma oranı denir.

$$KSO = (\text{Karşı Satın Alma Değeri} / \text{İlk Satın Alma Değeri}) \times 100^4$$

Oranın 100 olması durumunda ihracat kadar ithalat yapılmış demektir. Fakat uygulamada karşılaştığımız KSO 15-50 arasında değişmektedir. Bu oranı etkileyen temel faktör ihraç mallarının ithalatçı ülke açısından öncelik derecesidir. Geçmiş dönemlerde Doğu Bloku ülkelerine lüks ve tüketim malı niteliğindeki ürünleri ihraç edebilmenin tek yolu, karşılıklı satın alma taahhüdünde bulunmaktı. Bunun nedeni Sosyalist ülkelerin bu mallara döviz ayıramamasından kaynaklanmakta idi. Diğer yandan malın niteliği dikkate alındığında, döviz karşılığı satışı zor olmayan mallarda oranın yüksek olduğunu görmekteyiz.

2.4. Offset

Aslında bir dengeleme işlemi olan offset özellikle büyük çaplı savunma sanayii ihalelerinde kullanılan karşılıklı satın alma işlemidir. Offset işleminin kapsadığı alan mal satın almanın dışında diğer bir takım döviz geliri yaratıcı alanları da kapsamaktadır.

---

⁴ Karluk a.g.e.,s.369

Bunları ; uluslar arası pazarlama yardımı, yabancı sermaye yatırımları ve teknoloji transferi şeklinde sıralayabiliriz.

Karşı satın alımı gerçekleştirilen malın mutlaka ilk satışı yapılan mal ve hizmetlere ilişkin olması bir zorunluluk değildir. Fakat bu durum geçerli ise doğrudan offset sözkonusu olmuştur demektir. Satın alınmış malla direk bağlantısı olmayan karşı işlemlere dolaylı offset adı verilmektedir. Buna örnek olarak silah satın alınmış, fakat karşılığında buğday verilmesi durumunu göstermemiz mümkündür.

Offset oranı aynı karşı satın alma oranında olduğu gibi karşı satın alma değerinin ilk satın alma değerine bölünmesi ile bulunur.

2.5. Geri Satın Alma (Buy-Back)

Ticari işbirliği sağlama fonksiyonu dışında, sınıai işbirliği sağlama fonksiyonu da bulunan bu yöntemde, ilk satılan ve karşı satın alımı yapılan mallar arasında mutlaka girdi-çıkıktı ilişkisi olma şartı aranmaktadır. Türkiye eski SSCB ile uzun müddet bu şekilde dış ticari ilişkide bulunmuştur.

Yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere geri satın alma yöntemi, ülkeden döviz çıkışına engel olmadan teknoloji ve yatırım malı ithaline imkan tanımaktadır. Bununla beraber üretilen malların ihracatı da mümkün olmakta ve her hangi pazarlama maliyeti ile karşılaşılmamaktadır. Anlaşılacağı gibi geri satın alma yöntemi ithal ikamesi sağlamakla beraber ihracatı geliştirici bir özellik de taşımaktadır.

2.6. Satın Al Sat (Buy-Sell)

Bu yöntem vadeli satın alma diye de adlandırılmaktadır. Çoğunlukla ödeme güçlüğü çeken ülkelerde rastlanmaktadır. Sadece döviz karşılığı satış yapılması

durumunda, döviz sıkıntısı içinde bulunan ülkenin diğer ülkeden ithalat yapabilmesi için miktarda döviz bulması gerekmektedir. Bu gibi durumlarda ithalatın yapılabilmesi şüphe altındadır. Satın al sat yönteminde ise ülke önce döviz karşılığı mal ithal ederek diğer ülkeye finansman sağlar. İthalatın bedelini özel bir hesaba yatırır. Bu bedele eşdeğer miktarda malı ihraç ettikten sonra bedelini özel hesaptan tahsil eder.

2.7. Üçlü Ticaret

Dış ticaret işlemlerinde Switch, II Dünya Savaşından sonra özellikle İsviçre ve Avusturya da yerleşik Switch şirketlerinde başlatılmış ve geliştirilmiştir.

Karşılıklı iki ülkeden birinin satın almak istediği mal diğer ülkenin satmak istediği mal ile uyuşmadığı durumlarda, araya üçüncü bir ülkenin sokulması ile gerçekleştirilen bir ticaret şeklidir. Aslında bu işleme Switch denebilmesi için araya switch şirketinin de girmiş olması gerekmektedir. Eğer böyle bir söz konusu değilse üçlü ticaret (triangular compensation) teriminin kullanılması daha doğru bir yaklaşım olacaktır.⁵ Burada bir örnek vererek konuya açıklık getirmemiz yerinde olabilir; Türkiye'nin Azerbaycan'a tekstil ürünü ihracatı yaptığını kabul edelim. Bu durumda Türkiye'nin Azerbaycan'dan, satmış olduğu malın karşılığını petrol olarak değil de, Türkmenistan'dan doğal gaz olarak almak istemektedir. Dengenin oluşması için Türkmenistan'ın Azerbaycan'dan petrol ve ya almak istediği bir diğer mal veya hizmet ithalatı yeterli gelecektir. Uygulamada bir diğer switch şekli de, karşılıklı satın alma sonucunda, bir taraf aslında satın almak istemediği bir malı almak zorunda kalması ve bu malı belirli bir iskontoyla üçüncü bir tarafa satması ve nakit elde etmesi şeklindedir. Üçüncü taraf genellikle bu işlerde uzmanlaşmış bir switch şirkettir. Switch şirketi malları iskontolu fiyattan satın alır ve ihtiyacı olan tarafa satar. Sonuçta en son satıştan eline geçen nakit döviz miktarı ile orijinal malların maliyeti arasında olan fark switch şirketinin gelirini oluşturur.

---

⁵Karluk a.g.e.,s.371

Switch en çok Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaretinde bu ortaya çıkmaktadır. Karşılıklı satın alma anlaşmaları uyarınca, bir batılı şirketin ihracatından sonra gelişme yolunda olan Güney ve Eski Sosyalist Doğu bloku ülkesi mallarının karşı satın alınması sürecinde görülmektedir.

Günümüzde karşılıklı ticaret bağlantıları mal değişim serbestisini daha da kolaylaştırmak için artık genellikle üç taraflı bağlantılar olarak gerçekleşmektedir. Bununla birlikte üçlü bağlantılarda ortaya çıkan en büyük sorun, mal ve hizmetlerin her el değiştirmesi durumunda ıskontoya tabi tutulmasıdır.

2.8. Barter

Barter anlam itibariyle malın malla değişimini ifade eden ve aynı zamanda paranın kullanımına da gerek kalmadan kullanılan bir dış alış-veriş yöntemidir. Bu işlemin yapılabilmesi için her iki tarafın elinde yeterli döviz miktarının bulunmaması ile birlikte, dış ticarete ihtiyaç duymaları söz konusu olmak durumundadır. Fakat dövizin bulunmaması durumunda bir dış ticari ilişkiye girilmesi zorlaşacaktır. Bu durumda devreye Switch'e benzer olarak devreye bir Barter şirketi girmektedir.

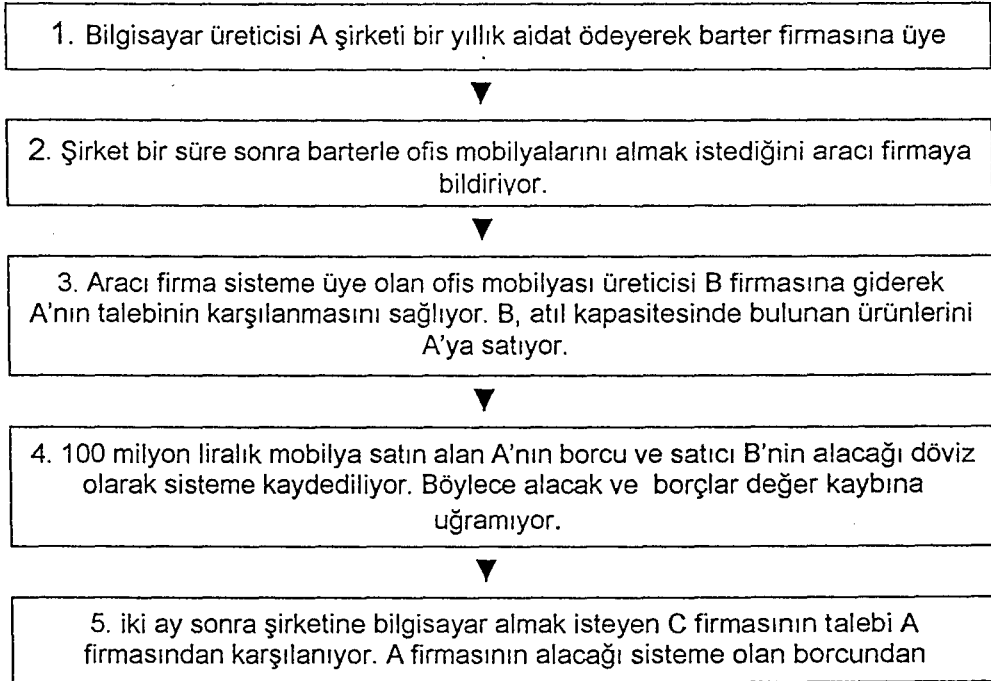
Barter işleminin yapılması için öncelikle değişimi yapılacak olan malların nispi değerlerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Daha sonra yapılacak akitle alış ve satış işleminin yapılacağı taahhüt altına alınır. Taraflardan birisinin teklif edilen malı almak isteği bulunmaya bilir. Bu gibi durumlarda devreye barter şirketi girer ve karşılıklı ticarete talep edilmeyen malın bir üçüncü şirkete satılmasına aracılık eder.

Özellikle para birimleri konvertb olmayan ekonomik açıdan zayıf olan ülkeler barter sistemini tercih etmekte. Bu özelliğe Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin uyduğunu biliyoruz. Dolayısıyla bu ülkelerle ilişkilerde ilgili yöntemin kullanılması isabetli olabilir.

Barter yoluyla yapılan ticaret devlet seviyesinde ve ya şirketler arasında gerçekleştirilir. Yapılan ticaret protokolünde ilgili malların ve hizmetlerin miktarı, fiyatı ve kalitesi, ulaştırma şekli yer almaktadır. Uygulamada hammaddelere karşılık gıda maddeleri, hububat, petrol, kimyasal maddeler veya sınai maddelerin transferi şeklinde olmaktadır. Günümüzde barter oldukça az sayıda ülkeler tarafından kullanılmakta beraber, bu ülkelerde de barterin toplam dış ticaret hacmi içindeki yeri oldukça küçüktür.

Barter konusunu bir şema şeklinde aşağıdaki örnek şeklinde gösterebiliriz

Barter Yapma Usulü⁶

Anlaşıldığı üzere barterde para el değiştirmemektedir. Fakat sözkonusu malların fiyatlarının tespit edilmesi için bir para standardı konulmaktadır. Sigorta, vergi ve muhasebe gibi işlemlerin yürütülebilmesi için bu zaruridir. Dış ticarete barter anlaşmasına gidilerek işlem yapmanın faydaları vardır. Bunları aşağıdaki şekilde sıralamamız mümkündür.

⁶Karlık, a.g.e.,S:372

1. Uluslararası ticari alandaki barter anlaşmaları dünya ticaretinin gelişmesi yönünde yeni pazarlara girilmesini kolaylaştırmaktadır.
2. Ticarete korumacı engellerin kaldırılması
3. Kartellerle ilgili miktar kısıtlanmalarının yok edilmesi
4. Ticaretin gelişme ve hızlandırılması
5. Pazardaki eksiklerin ve bozuklukların giderilmesi
6. Zayıf ekonomik yapıya sahip ülkelerle ticaretin kolaylaştırılması
7. Özellikle tarım ürünlerinden buğday, mısır ve günlük tüketilen ürünler gibi fazla miktardaki ticari malların alım-satımının artırılması gibi temel hususları kapsar⁷.

2.9. Akreditif

İncelemiş olduğunuz dış ticaret yöntemleri uluslar arası anlaşmalarla, özel durumlarda ithal ve ihraç bedellerinin milli para ile ödenmesi ve diğer dövizle ödeme şekli ile karşılaştırdığımızda daha cazip ödemelere imkan veren ödeme sistemlerinin ortaya koymakta idi. Şimdi açıklayacağımız akreditif olgusu yukarıdaki açıklamalarımızdan farklılık arz etmektedir.

Akreditif serbest döviz politikasına dayanan uluslar arası ödeme şeklidir. Genel anlam itibariyle itibar vermek, tasdik ve temin anlamını taşımaktadır. Burada önemli olan unsur anlaşılacağı üzere güven unsurudur. Akreditif işleminde banka, satıcı ve alıcı bulunmaktadır. Genellikle alıcılar ve satıcılar birbirlerini tanımamaktadırlar. Fakat her iki tarafı tanıyan üçüncü taraf banka müessesesidir. Alıcı taraf dış ticaret sözleşmesinde malın hangi şartlarda ve nitelikte eline ulaşacağını belirtir. Sözleşmede yer alan şartlar akreditif anlaşmasında da yer alır. Aynı zamanda satıcı taraf bu şartları kabul eder. Mallar belirtilmiş şartlar dahilinde yüklenirse banka açılmış akreditifi karşı tarafa öder. İşte akreditif bir alış veriş sözleşmesindeki şartları yerine getireceği hususunda her iki tarafa verilmiş banka bir banka teminatından başka bir şey değildir.

2.10. Swap

Swap işleminin uygulanmasının esas nedeni uluslar arası ticarete konu olan malların ve hizmetleri taşımacılık ve sigorta gibi dışsal maliyetlerden arındırılarak maliyetlerin düşürülmesi ve böylece kaynak israfına yol vermemektir.

Bunun yapılabilmesi için satışı söz konusu olan malların birbirlerini tam anlamıyla ikame eden aynı nitelik ve özellikte olan mallar olması gerekmektedir. Durum bu şekilde iken malları satan satıcıların alıcılar arasında uygun olarak değiştirilmesi işlemi swap işlemi ifade etmektedir. Swap işlemine en uygun olan mallar birim yükü ağır olmasına rağmen, birim değeri düşük olan ürünlerdir. Bunlara verilebilecek tipik örnek, ham petrol ve tarım ürünleri olabilir.

2.11. Eximbank Kredileri

Az gelişmiş ülkeler arasında olan ticarete genellikle hammaddeler ağırlıklı olmaktadır. Bu ülkeler, ticarete konu mal sınıfında hammaddelerden mamul sınıfa ilerledikçe alım tercihlerini gelişmiş ülkelere yana kullanmaktalar. Bu sebeple birbirlerine mamul mal satabilmeleri için yeni ticari tekniklere ihtiyaç duymakta, hatta karşı tarafın mamul mal alımını bir ölçüde finanse etmek durumundalar. Bu nedenle Eximbank "Ülke Kredileri" ihracatçıların Eximbank güvencesi ile yeni pazarlara açılmalarını mevcut pazar paylarını arttırmalarını ve yeni ürünlerini dış pazarlara sunabilmelerini sağlamaktadır. Böylece dış ticaret sektörünün yurt dışındaki alıcılara kredili mal ve hizmetlere uluslar arası piyasalarda rekabet gücü kazandırılmaktadır.⁸

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin dünya ekonomisine yeni entegrasyonu söz konusu olması sebebiyle, Türkiye'nin açmış olduğu Türk Eximbank kredileri son derece

⁷Meral Varış, "Barter ve Dış Ticarete Kullanılan Diğer Ödeme Yöntemleri," **Bağımsız Devletler Topluluğu ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, (İstanbul: İ.S.O. yayınları 1992), s.10

⁸Metin Artukoğlu, "Türkiye'de İhracat Kredileri ve Türk Eximbank Uygulamaları," **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Eylül 1990, s.47

önemli ve ileride de önemli rol üstleneceklerdir. Eximbank kredileri ile ilgili olan konulara ileriki bölümlerde, Türk Cumhuriyetlerine yararları konusuna ayrıntılı olarak değinilecektir.

2.12. Sınır ticareti

Bu uygulama aslında karşılıklı ticaret şekline benzemektedir. Yapılan ticaretin amacı komşu ülkelerin sınır yörelerinde karşılıklı ticaretin gerçekleştirilmesi ve bölge ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bu tür ticarete sınır dışına çıkan malların bedellerinin mutlaka döviz olarak ülkeye geri gelmesi şartı aranmamaktadır. Malın bedelinin yarısı ve ya tamamı mal şeklinde de geri gelebilir. Ticarete karşılıklı ve dengeli ticaret ilkesi geçerlidir. Taraflardan birinin devamlı ticaret fazlası vermesi ticaretin devamlılığını tehlikeye sokabilir.

Türk Cumhuriyetlerinden biri olan Azerbaycan'la Türkiye arasında Iğdır'ın iline bağlı olan Dilucu hudut kapısından yapılan ticaret sınır ticaretine bir örnek teşkil etmektedir. İlgili yöreler için bu sınır ticaretinin ne denli önemli olduğunu istatistiklere baktığımızda anlayabiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ

1. AZERBAYCAN

Bir yandan piyasa ekonomisine geçmeye ve demokratik ilkeler üzerine kurulu modern bir devlet oluşturmaya çalışan hükümet, Türkiye ile ilişkilere öncelik vererek Rusya ile olan ilişkilerini ve Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Mutallibov döneminde Azerbaycan'ın Alma-Ata deklarasyonuna (21 aralık1991) imza koyarak kabul etmiş olduğu BDT üyeliğini, Elçibey feshetmiştir. Ancak Rusya'nın bölgedeki etki ve gücünü değişik araçlarla sürdürmesi sonucu Elçibey'in politikalarına karşın muhalefet güçlenmiş ve 1993 başlarında ülkede politik kriz baş göstermiştir. Muhalefetin de etkisi ile haziran ayında Suret Hüseyinov komutasındaki askeri birliklerin başlattığı ayaklanma sonucu cumhurbaşkanlığından ayrılan Elçibey'in yerine bugün cumhurbaşkanlığını sürdüren Haydar Aliyev liderliğinde Yeni Azerbaycan Partisi iktidara gelmiştir. Bununla birlikte BDT'na yaklaşım değişmiştir. Haydar Aliyev iktidarı batılı ülkeler ve Türkiye ile ilişkilerini dengeli bir şekilde yürütürken, Rusya'ya da sırt çevirmemiştir. Azerbaycan'ın yeniden Rusya'ya yönelmesinde yönetim değişikliği kadar, Türkiye'nin Elçibey'e gereken desteği yeterince ve zamanında vermemiş olması da son derece önemli faktördür.⁹

1.1 Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu

SSCB'nin dağılması ile birlikte Azerbaycan'da uzmanlaşma ve işbölümüne dayalı ekonomik yapılanma sona ermiş ve ülke, genel pazarlarını kaybetmiştir. Ermenistan savaşı ve Çeçenistan sorunu ise , ülke sanayii için gereken ara mallarının ithal yollarının kapanmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler Azerbaycan ekonomisini bir darboğaza sürüklemiştir.

⁹ M.Kemal Öke, *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri* (İstanbul: Alfa Basım Dağıtım Ltd.Şti.,1999),s.49

İlgili dönem itibariyle Azerbaycan ekonomisini tanımak ve yönlendirmek için gerekli olan istatistiki veriler, kapitalist ekonomi formatında değildi. Bu sebeple Azerbaycan ekonomisi kapitalist dünya ile karşılaştırmaya uygun değildi.¹⁰

Savaş ve dağılma sonrası ortaya çıkan sorunlar nedeniyle milli gelir büyüme hızı 1993'te %-23,1, 1994'te %-19,7, 1995'te %-11,8 olarak gerçekleşmiştir. Mayıs 1994'te gerçekleştirilen ateşkes sonrasında ancak 1996 yılının ikinci yarısından itibaren büyüme başlamış, %1,3'lük pozitif büyüme hızına ulaşılmıştır. Reel GSYİH 'daki büyüme 1997 yılında % 5,8'e yükselmiştir. Reel GSYİH büyüme hızı 1998 yılında %10, 1999 yılında %7,4 olmuştur. 2000 yılı büyüme oranı %11,4'tür. Büyümenin birinci derecede önemli nedeni petrol ve bağlı sektörlerdeki yabancı yatırımlardır. Topraktaki kısmi özelleştirmenin devam etmesine rağmen tarım sektöründe de pozitif büyüme gerçekleşmiştir.

Dağılma sonrası ekonomik sorunlar ve savaş ekonomisi nedeni ile enflasyon oranları dört haneli rakamlara yükselmiştir. 1994 yılı Mayıs ayında gerçekleştirilen ateşkes ve alınan tedbirler ile birlikte 1995 yılından itibaren enflasyon düşüş eğilimi göstermiştir. Bunun başlıca nedeni olarak petrol antlaşmaları sonrası Azerbaycan'a kredi akımlarının başlaması düşünülebilir¹¹.

Tablo 1: Azerbaycan Cumhuriyeti Enflasyon Oranları (%)

1995	1996	1997	1998	1999	2000
411,8	19,8	3,6	-0,8	-8,6	1,8

The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Report, April 2001

Hükümetin Ermenistan'la ateşkesin ardından uygulamaya koyduğu istikrar programı yüksek enflasyona son vermiştir. 1997 yılında, istikrar programının uygulanmaya başlanmasından sonra yaklaşık on yıllık bir sürenin ardından enflasyon oranı tek haneye düşmüştür. 1998 ve 1999 yıllarında fiyatlarda önemli düşüş olmuştur. Enflasyon oranlarında düşüşlerin olmasına rağmen Azerbaycan'da fiyat artışlarının nedeni talep enflasyonu ve spekülasyon fiyat artışlarıdır.¹² Açık bir ekonomiye sahip Azerbaycan, ulusal parasının başlıca ticaret ortaklarının ulusal paraları karşısında değer

¹⁰ Erol Mütercimler, 21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslar arası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Modeli (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1993), s.123

¹¹ Zakir Avşar, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), s.98

¹² Avşar, a.g.e.,s.102

kazanması neticesinde ithalat maliyetlerindeki düşüşten yararlanmışır. 1999 yılında fiyatlarda ortalama %8,6 düşüş olmuştur.

Ülkede çağdaş bir vergi politikasının uygulanmaması, dış ticaretteki kısıtlamalar milli gelirin düşük olmasının başlıca nedenleridir.

Azerbaycan'da 1996-1997 yıllarında izlenen ve ekonomik istikrarı sağlayan politikaların, reel ekonomiyi teşvik edici devlet politikalarıyla desteklenmemesi, 1997 yılı öncesi yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi için uygulanan vergi muafiyetinden vazgeçilmesi ve devlet organlarının gerekli hassasiyeti göstermekte yeterli olmayışı nedenleriyle üretime yönelik yatırımlar yapılamamıştır.

Azerbaycan petrol sektörüne yapılan önemli miktarlardaki yabancı yatırım neticesinde eski Sovyet Cumhuriyetleri içinde en hızlı büyüyen ekonomilerden biri haline gelmiştir. GSYİH büyüme oranı 1998 yılında %10' a yükselmiş, 1999 yılında ise %7,2 olmuştur. Azerbaycan ekonomisindeki büyüme petrol sektöründen ve petrol sektörüne bağlı inşaat faaliyetlerinden, iletişim sektörlerinden ve az miktarda tarım sektöründen kaynaklanmaktadır. Ekonominin geri kalan kısmında durgunluk hakimdir ve yakın gelecekte herhangi bir gelişme olması beklenmemektedir.

Doğrudan yabancı yatırımlar Azerbaycan'ın ekonomik canlanmasında anahtar rolü oynamıştır. Doğrudan yabancı yatırımların önemli kısmı petrol üretimi ve çıkarımı alanlarına olmuştur. 1995-98 yılları arasında yatırımlar %59,1 oranında artış göstermiştir. Sabit yatırımların GSYİH içindeki payı 1998 yılında 1995 yılı payının iki katına çıkarak %40,6 olmuştur. Azerbaycan'ın en önemli istihdam kaynağı olan ve GSYİH'ya katkıda bulunan ikinci önemli sektör olan tarım sektörüne yabancı yatırımların GSYİH'ya katkısı ise %0,5'in altındadır. Yabancı yatırımcılar imalat sanayi sektörüne yatırım yapmaktan kaçınmaktadırlar. Bunun bir sonucu olarak da sektörün üretimi düşmüştür. 2000 yılı itibariyle ülkeye yapılan doğrudan yatırımların ve yabancı borç akışının tutarı 2,100 milyar Manat olmuştur. Bu tutar toplam yatırımların %44,8'idir.

Aşağıdaki tabloda Azerbaycan ekonomisinde GSYİH'nın Sektörel Dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 2:Azerbaycan Ekonomisinde GSYİH'nın Sektörel Dağılımı (%)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000*
Sanayi	24,9	20,4	27,3	25,9	25,3	25,1	23,5	25,4
Petrol Sektörü	4,7	6,8	12,6	13,5	13	**	**	**
İmalat	17,5	10,2	9,4	7,66	8,3	2	**	**
Elektrik	2,7	3,4	5,3	4,64	3,5	**	**	**
Tarım	26,9	32,2	25,1	24,7	20	19,7	21,7	18
İnşaat	7,3	7,3	3,7	9,3	11,5	14,2	9,4	4,7
Ulaştırma	8	12,3	17,4	10,3	11,9	13,7	14,4	15,5
Ticaret	3,7	3,9	4,8	5,2	5,8*	5,9*	6,9*	6,6*
GSYİH	-23,1	-19,7	-11,8	1,3	5,8	10	7,4	11,4

(*): Azerbaijan Economic Trends verileri.

(**): Bu değerlere ulaşamamıştır.

The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Report, April 2001

1.1.1 Doğal Kaynaklar ve Çevre

86 600 km² 'lik yüz ölçüme sahip Azerbaycan'ın topraklarının %50'si tarımsal, %2,5'i kentsel alanlardan oluşmaktadır. Ülkenin %13'lük kısmı ise ormanlarla kaplıdır.

Petrol ve doğal gaz en önemli doğal kaynaklardır. Demir, alüminyum, çinko, bakır, arsenik, molibden, mermer ve ateş kili gibi zengin mineral kaynaklarına da sahiptir.

Transkafkasya'nın en fazla kirlilik sorunu olan bölgesi Azerbaycan'dır. Bu kirliliğin en önemli sebeplerinden biriside Rusya döneminde de karşılaşılan petrol dolayısıyla ortaya çıkan çevre kirlenmesidir. Bakü Devlet Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Veliyev vermiş olduğu demeçte de konuyu şu şekilde ifade etmiştir: "... bu rejim bizi devamlı olarak sömürmüştür. Memleketimizin doğal kaynaklarını talan ve israf ederek %95'ini merkez almış ve geriye de kirli bir doğa bırakmıştır."¹³ Bu sorunun günümüzde de çözülmüş olmasını söylemek ne yazık ki imkansızdır.

Yeterli miktarda su rezervlerine sahip olmasına rağmen yüzey suyu kirlidir. Sanayi üretimindeki düşüşe rağmen hava kirliliği yüksek düzeylerde seyretmeye devam etmektedir. Zayıf sulama koşulları nedeniyle toprak verimliliği azalmıştır. Hazar Denizi sularının her yıl yaklaşık 25 cm. yükselmesi de diğer bir ekolojik sorundur. Önemli bir balıkçılık bölgesi olan Hazar Denizi'nin verimliliği bu sebeple tehlike altındadır.

¹³ Avşar, a.g.e., s.97

1.1.2 Nüfus

İyi eğitilmiş, vasıflı işgücüne sahip Azerbaycan nüfusunun %40'a yakın kısmı başkent Baku'de yaşamaktadır. Fakat burada dikkati çeken önemli noktalardan başlıca sı hala üniversitelerde ekonomi konusunda liberal ekonominin işleyişi ile ilgili bilgilerin yeterli düzeyde olmamasıdır. Bunun nedenini üniversite öğretim üyelerinin büyük bir çoğunluğunun ilgili konuda sosyalist ekonomi konusuna hakim olmalarıdır.

1992 yılında Karabağ sorunu nedeni ile başlayan Azerbaycan - Ermenistan savaşı sırasında, Azerbaycan iç siyasi çekişmelerin de etkisiyle, 1993 yılında Dağlık Karabağ ile birlikte topraklarının %20'sini kaybetti. 900.000' i aşkın Azeri vatandaşı - nüfusun %12'si - ülkeyi terk etmek zorunda kaldı.

1995 yılı resmi kayıtlarına göre; nüfusun %35,6'sı tarım ve ormancılık, %12,3'ü sanayi, %7'si inşaat, %12,9'u ticaret sektörlerinde ve %32,1'i diğer sektörlerde çalışmaktadır.

1989 yılı nüfus sayımına göre; nüfusun %54'ü kırsal kesimde yaşamaktadır. Bu oran 1997 yılında mültecilerin kentlere yerleşmesi nedeniyle çok küçük bir düşüş göstermiş ve %52,2 olmuştur. Kentsel alanlara mülteci akışı sebebiyle, bu oran, 1997 yılında %52,2'ye düşmüştür. Doğum oranlarında bir düşüş eğilimi görülmektedir. Nüfusun %82,7'sini Azeriler, %6'sını Rus ve Ermeni azınlıkları oluşturmaktadır. Avarlar, Ukraynalılar, Tatarlar, Türkler, Gürcüler, Kürtler ise diğer azınlıklardır. 1999 yılı itibariyle nüfusun %32,8'i 15 yaşın altındadır.¹⁴

1.2 Sektörler

1.2.1 Sanayi

Sanayi sektörünün GSYİH'ya katkısı 1999 yılında %23,5 olmuştur.

SSCB döneminde uygulanan merkezi planlama stratejileri çerçevesinde Azerbaycan bir tarım ülkesi olarak varlığını sürdürmüş ve kendi sanayiini kuramamıştır. Mevcut sanayi tesisleri eski teknolojiye sahip, verimliliği düşük tesislerdir. Bu nedenle, Azerbaycan petrol ve madenlerinin büyük çoğunluğu ülke dışında işlenmektedir.

Petrol üretim ekipmanları imalat sanayi sektörü ve buna bağlı makine-inşaat sektörü Azerbaycan sanayiinin 1/5'ini oluşturmaktadır. Petrol üretim sanayi ülkenin en eski sanayii olup, SSCB'nin ihtiyaçlarının %70'ini karşılamaktaydı¹⁵.

Ülkede üretilen sanayi mallarının %80'i hammadde ve yarı mamul şeklindedir.

Enerji imalatı sanayii, elektronik ve metal işleme, makine ve gemi inşası, lastik, tekstil sanayileri önde gelen sanayi dallarıdır.

İmalat sanayiinde kurulu bulunan çok sayıda müessese bulunmaktadır. Ancak, diğer bir çok sektörde olduğu gibi sanayi sektöründe de dışa bağımlılık tesislerin büyük ölçüde atıl kalmasına neden olmuştur.

Pamuğa dayalı entegre tesislerin kurulması ve petrol rafinerilerinin modernizasyonu aciliyet taşımaktadır.

Azerbaycan sanayi potansiyelinin %20'lik kısmını, petrol işleme makineleri üretim sektörü ve bağlı makine-inşaat sektörü oluşturmaktadır. Petrol işleme makineleri üretimi Azerbaycan'ın en eski ve ana sanayi dalıdır. SSCB döneminde bu sektör, SSCB ihtiyaçlarının %70'ini karşılamaktaydı. Ancak, bu sanayinin büyük bir kısmı eski teknoloji ile ve eski kapasitesinin çok altında çalışmaktadır.

Hükümet, petrole bağlı endüstrileri stratejik sanayi dalları olarak kabul etmiş ve özelleştirme kapsamına almıştır. Diğer yandan, 1995 yılında ortak üretime geçmek amacı ile yabancı yatırımcı aramak üzere bir program başlatılmıştır. Ancak, uluslararası bu yatırımlara bazı sınırlamalar da getirilmiştir.

Bağımsızlıktan sonra, petrole bağlı endüstrilerden metal işleme, bilgisayar, kimya sektörlerine kayma başlamıştır.

Tekstil sanayiinde orta, büyük ve küçük ölçekli pek çok tesis mevcuttur(çırçır, iplik eğirme, düz ve yuvarlak örgü, ayakkabı, konfeksiyon ve deri işleme fabrikaları gibi). Bunlar dışında, pamuğu girdi olarak kullanan dört ana fabrika vardır. Tekstil sanayiinin geliştirilmesi hükümetin önceliklerinden biridir. 1997 yılı Haziran ayında,

¹⁴ İstatistik verilerinin alındığı kaynak: **The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Report** October 2000

¹⁵ Mütercimler, a.g.e.,s130

Özelleştirme Programı çerçevesinde pamuk atölyelerinin özelleştirilmesine yönelik bir kararname çıkarılmıştır.

Tekstil ve bazı tüketime yönelik sektörler ithal malları ile rekabette güçlük çekmektedirler. Gıda maddeleri üretiminde sürekli bir düşüş gözlenmektedir.

Küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine devam edilmekte, verimli küçük ve orta ölçekli işletmelerin yabancı sermaye ile birlikte kurulması teşvik edilmektedir.

1 Ocak 1997 tarihinden itibaren yeni Gümrük Vergisi ve KDV oranları yürürlüğe girmiş; koruma önlemleri arttırılmıştır. Bunun yanı sıra, yatırım için kullanılan her türlü ham madde, yarı mamul, makine ve teçhizat ithalatı Gümrük Vergisinden muafır.

Azerbaycan ağır sanayii Sumgayıt kentinde yoğunlaşmıştır. 88 ana sanayi kuruluşu bu şehirde bulunmaktadır. Azerbaycan hükümeti bu bölgeyi serbest ekonomi bölgesi ilan etmiş ve ihracata yönelik üretim yapmak üzere yabancı yatırımcılara izin vermiştir. Ayrıca, bölgedeki sanayilerin rehabilitasyonuna yönelik 25 yıllık bir kalkınma planı da hazırlanmıştır. Bu planın gerçekleşebilmesi için 30 milyar dolarlık yabancı yatırıma ihtiyaç vardır.

Sürekli büyüme süreci içinde bulunan Azerbaycan'da GSYİH artışı 1999 yılında %7,4, 2000 yılında %11,4 olmuştur. Büyümedeki sürekliliğin nedeni, büyük ölçüde petrol sektörü ve buna bağlı inşaat faaliyetleridir.

Tablo 3. Azerbaycan'ın Sanayi Üretimi (% değişim)

	1995	1996	1997	1998	1999
Mineral Yağlar ve Yakıtlar	46,2	52,4	52,5	7,5	7,0
Elektrik	19,2	17,9	14,1	5,9	1,5
Metaller	1,1	0,3	0,9	-54,6	61,3
Makine-İnşaat	3,6	3,6	5,6	-30,4	-55,7
Kimyasallar ve Petrokimyasallar	5,4	4,5	3,0	-11,4	8,9
Kereste ve Kağıt	0,2	0,1	0,1	-64,5	-21,1
İnşaat Malzemeleri	1,5	1,1	1,0	-22,4	-21,6
Hafif Sanayi	9,5	8,2	7,0	-41,8	-40,6
Gıda Sanayi	6,6	7,4	12,0	-2,3	3,9
Toplam Üretim	-21,4	-6,7	0,2	2,2	3,6

The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Profile, 2000

1.2.2 Tarım

Tarım Azerbaycan ekonomisinin petrolden sonra ikinci önemli sektörüdür ve nüfusun yaklaşık %36'sı tarım sektöründe istihdam edilmektedir. 1999 yılında tarım sektörünün GSYİH'ya katkısı %21,7 olmuştur.

SSCB döneminde, merkezi planlama stratejileri çerçevesinde, Azerbaycan bir tarım ülkesi olarak varlığını sürdürmüştür. 1993 yılında Dağlık Karabağ ile birlikte topraklarının %20'sini kaybeden ülkenin sebze, meyve ve üzüm yetiştirmeye elverişli tarımsal alanları da elden çıkmış ve bu ürünlerin üretiminde büyük ölçüde düşüş meydana gelmiştir. Tarım alanlarının Ermenistan'ın eline geçmesi ile birlikte sebze üretimi yarıya inmiş, üzüm üretimi ve şarap ihracatı önemli ölçüde azalmıştır. 117 üzüm işleme fabrikasından çoğu üretim dışı hale gelmiştir. Bu tesislerin kullanılabilmesi için gerekli olan yabancı sermayeyi ilgili alanlara çekme amacıyla bürokraside kolaylıklar yapılması yararlı olacaktır. Fakat bu konu Azerbaycan ekonomisinin ağırlı yönünü ortaya koymaktadır. İleride daha ayrıntılı olarak ve istatistik verilerine dayanarak ortaya koyacağımız delillerde de anlaşılacağı üzere, diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da illegal bir takım zorluklar dolayısıyla ilgili konuya yabancı yatırımcılar yanaşmamaktadırlar. Bunun sonucunda ise kullanılmayan büyük potansiyelle karşılaşmak söz konusu olmaktadır.

Azerbaycan'ın arazi yapısı da tarım için uygundur. Ülke arazisinin 1/25'i dağlarla kaplıdır. Hazar denizi kıyısı 800 km.dir. Dünyada bulunan 12 iklimin 9'u bu ülkede bulunmaktadır. İklimi tarımsal üretime oldukça elverişli olan Azerbaycan'ın başlıca tarım ürünleri pamuk, tütün, çay, zeytin, sebze ve meyvedir. Ham ipek üretimi ve buna bağlı olarak dut ağacı tarımı da oldukça yaygındır.¹⁶

Azerbaycan, "Rus Havyarı" olarak bilinen, dünya siyah havyar üretiminin %80'ini gerçekleştirmekte ve büyük bölümünü ihraç etmektedir.

SSCB'nin dağılması ile birlikte, Sovhozlar (devlet çiftlikleri) ve Kolhozlar (kollektif çiftlikler) kendiliğinden çözülmeye başlamıştır. Makroekonomik ve politik istikrarın sağlanması ile, hükümet tarımsal alanda reform çalışmalarına hız vermiştir.

1995 yılında uygulamaya konulan Tarım Reformu Yasası ve toprak reformuna yönelik hukuki düzenlemelerin (Toprak Kanunu, Mülkiyet Hakkında Kanun, Köylü İşletmelerinin Kurulması Hakkında Kanun, Sahipkarlık Hakkında Kanun v.b.) yapılması ile birlikte, Sovhoz ve Kolhozların sayısı azalırken, aile çiftliklerinin sayısı artmaya başlamıştır. Temmuz 1999 sonu itibariyle ülkede 44561 özel çiftlik bulunmaktadır. Özel çiftliklerin sayısı 1998 yılında 25 608 iken 1999 yılında %74 oranında artmıştır. Ancak çiftliklerin ortalama büyüklükleri 6,5 hektardan 3,7 hektara düşmüştür. Aynı dönemde devlet çiftliklerinin sayısı ise 306'dan 201'e düşmüştür. Toprakta devlet mülkiyetinden, özel ve kolektif mülkiyete geçiş büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir.

Pamuk üretiminde geçmişten beri önemli bir yere sahip olan ülkede üretim, büyük kısmı Rusya ve Özbekistan'dan gelen nitrojen gübre ve biçme makineleri gibi girdilerin eksikliği ve bunların yedek parça fiyatlarındaki artışlar nedeniyle düşmüştür. Ülkenin pamuk üretimi potansiyeli yılda 830.000 tondur. Pamuk üretiminin %70'i hammadde olarak ihraç edilmektedir. Önemli ölçüde pamuk üretilmesine rağmen, pamuk işleme tesisleri az sayıdadır. Aynı sorun tütün ve çay için de geçerlidir.

Tarım Bakanlığı tahminlerine göre tarım sektörü temel gıda ürünlerinde ihtiyacın %50'sini karşılayabilmektedir.

1970 yılının başlarından sonra eski SSCB'nin kendine yeterli olan tek Cumhuriyeti Azerbaycan idi. Üretilen üzüm, incir, pamuk gibi ürünler diğer Cumhuriyetlerin ihtiyaçlarını bile karşılıyordu.¹⁷ Azerbaycan tarım ve hayvancılık sektöründe önemli bir potansiyele sahip olmasına rağmen, SSCB döneminden kaynaklanan yapısal nedenlerle kendi kendine yetemez duruma gelmiştir.

Hayvancılık sektörünün tarımsal üretimdeki önemi giderek artmaktadır. Sektörün tarımsal üretimdeki payı 1999 yılında %41,1 iken, 2000 yılında bu oran %41,9'a yükselmiştir. Hayvansal ürünlerin üretiminde de artış gözlenmiştir. 2000 yılında süt üretimi %3,8, yumurta üretimi ise %3,1 oranında artış göstermiştir. Hayvan sürüsü miktarlarında da artış gözlenmektedir. 2000 yılında sığır sürüleri %2,4 oranında,

¹⁶ İlhan Uludağ, *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye ilişkileri* (İstanbul: TOBB yayını, 1995), s.270

¹⁷ Uludağ, a.g.e., s.270

koyun ve keçi sayısı %4,5 oranında artış göstermiştir. Hayvancılık sektörü BDT ülkelerinden ucuz hayvan ithalinden kaynaklanan yoğun rekabetle karşı karşıyadır. Hükümet rakamlarına göre Azerbaycan'ın et tüketiminin %24'ü, yumurta tüketiminin ise %35'i ithalatla karşılanmaktadır

Tablo 4. Tarımsal Üretim ('000 ton)

	1995	1996	1997	1998	1999
Tahıl	921	1018	1127	947	1 098
Pamuk	274	274	125	113	97
Tütün	12	11	15	15	9
Patates	156	215	223	310	394
Diğer Sebzeler	424	570	495	503	671
Üzüm	309	275	145	144	*
Diğer Meyveler	366	373	388	470	597
Çay	9	3	2	1	3

The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Profile, 2000

(*): Bu değere ulaşamamıştır.

Tablo 5. Hayvansal Ürünler('000 ton)

	1995	1996	1997	1998	1999
Et	82	86	89	100	105
Süt	827	843	881	947	991
Yumurta (milyon)	456	477	492	507	525
Yün	9	9	10	10	11

The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Profile, 2000

2000 yılında en fazla büyüyen sektör tarım sektörü olmuştur. Tarım sektörü nüfusun önemli bir kısmını istihdam etmesine rağmen önemli miktarda ihracat gerçekleştirememektedir. 2000 yılında tarımsal üretim %12,1 oranında artış göstermiştir. 1999 yılında tarımsal üretimde büyüme %7,1'dir. Tarımsal üretimdeki olumlu gelişmelerin kaynağı hükümetin gerçekleştirdiği yapısal reformlardan kaynaklanmakla birlikte sektörün büyümesinde önemli oranlardaki vergi ve kolaylıkları ve ucuz petrol kolaylığı da rol oynamaktadır. 2000 yılında son 10 yılın en iyi hububat hasadı gerçekleştirilmiştir. Hububat hasadı %40,2 oranında büyüyerek 1,54 milyon tona ulaşmıştır. Bağımsızlık sonrası Karabağ sorunu nedeniyle ekili alanlarda meydana gelen düşüş telafi edilmiştir. 2000 yılında 1,1 milyon hektar ekili arazi bulunduğu hesaplanmıştır. 1999'a göre ekili alanlarda değişme olmasına rağmen 1998 yılına göre

2000 yılı değerlerinde 1 milyon hektarlık artış gözlenmektedir. 1991 yılında gerçekleşen bağımsızlık öncesinde Azerbaycan'ın toplam ekili arazisi 1,8 milyar hektar idi.

Yukarıda açıklanmış olduğu üzere ülkede büyük ölçüde tarım ürünleri üretilmekte, fakat bu ürünler ihraç edilememekte, bunun sonucunda ise fiyat düşüşleri ve sektörün zayıf düşmesi söz konusu olmaktadır. İktisat teorisinde geçerli olan "Örümcek Ağı Teorisi"nin burada gerçekleşmemesi çiftçilerin başka alternatiflerinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Bunu sonucunda sıradaki senelerde de üretim yapılmakta ve yapılan üretim kalemlerinin bir çoğunda belli durumlarla karşılaşma söz konusu olmaktadır. Devletin bu konuda belirli ölçülerde alımlar yapma yoluna gitmesi çiftçileri rahatlatır. Fakat bu konuda atılan adımlar yok denecek kadar az boyuttadır.

1.2.3 Madencilik

Azerbaycan demir, alüminyum, boksit, çinko, bakır, arsenik, molibden, mermer ve ateş kili gibi zengin mineral kaynaklarına sahiptir. Kaynakların çoğunun kullanılmasına rağmen, madenciliğin acil modernizasyona ihtiyacı vardır. Modernizasyon işlemleri ile beraber ilgili sektöre direk olarak yatırım yapılması taraftarı olan yatırımcı ve girişimciler de yukarıda açıklamış olduğumuz sorunlarla karşılaşmakta ve dolayısıyla bu konunun da gerçekleşmesi çıkmaza girmektedir.

Demir rezervlerinin 200 - 250 milyon ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. Demir cevheri çıkarımı SSCB'nin dağılmasından sonra durmuştur. Bunun nedeni, en önemli alıcı konumundaki Gürcistan'ın düşük kaliteyi öne sürerek demir satın almaktan vazgeçmesidir. Ancak, Alman ve İngiliz firmaları demir yataklarının rehabilitasyonu ile ilgilenmektedir.

Filizçay'daki polimetallik cevher yataklarında önemli bir potansiyel olduğu tahmin edilmektedir.

1.2.4 Petrol ve Doğalgaz

Azerbaycan, BDT ülkeleri arasında en büyük üçüncü petrol üreticisidir. Petrol ve gaz üretimi ekonominin belkemiğini oluşturmaktadır. Yirminci yüzyıl başlarında, Azerbaycan dünya petrol ihtiyacının %50'sini karşılamaktaydı. Ancak, SSCB'nin petrol konusunda Sibiryaya üzerine eğilmesi nedeniyle ekipman ve rafineriler teknoloji dışı kalmış ve üretim düşüş eğilimine girmiştir. Ekonomiye hakim sektör olan petrol sektörü ihracatının toplam ihracat gelirleri içindeki payı 1999 yılında %75,9 olmuştur.

Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin yaklaşık 10 milyon varil, doğal gaz rezervlerinin ise, yaklaşık 170 milyar metreküp olduğu tahmin edilmektedir. Petrol rezervlerinin Körfez ülkelerine kıyasla az olmasına rağmen, Azerbaycan, dünya petrol piyasasına günde 1-1,5 milyon varil sürebilecek, dolayısıyla, dünya petrol arzını ve fiyatlarını etkileyebilecek kapasiteye sahiptir. Ülke topraklarının %60'ında petrol bulunduğu tahmin edilmektedir.

Bakü Petrol Rafinerisi ve Azrefteyag günde 150 000 varillik kapasiteleri ile en önemli iki rafineridir.

1994 yılı Eylül ayında Güneşli ve Chirag bölgelerinde petrol arama ve çıkarma işlemleri uluslararası bir konsorsiyuma verilmiştir. Bu anlaşma, 3 milyar varil ham petrol kapasitesinde bir bölgeyi kapsamaktadır ve toplam getirisi 8 milyar ABD dolarıdır. Proje; BP-Statoil, Amoco, Gasprom, Lukoil, Penzoil, Unocal, Mc Dermott Int., Ramco, TPAO ve Delta firmalarını kapsamaktadır. 1994 yılında Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (AIOC) ile yapılan bu anlaşma ülkeyi önemli bir petrol üreticisi konumuna getirecek önemli bir adımdır. Bu anlaşmayı takiben, 1996 ve 1997 yıllarında İran, Rus ve diğer Batılı ülkelerin firmaları ile dört önemli petrol anlaşması imzalanmıştır. 1997 yılı Mart ayında beş Japon şirketi, Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ile Kızıldeniz'de bir Japon konsorsiyumu oluşturmak üzere bir memorandum imzalamıştır.

1997 yılında SOCAR'ın ham petrol üretimi, hedeflenenin %0,6 oranında üzerinde, 9.052.200 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu, günde 181.000 varil ham petrol üretimine karşılık gelmektedir. Petrol üretimi 1993 yılı ile karşılaştırıldığında %13 oranında düşüş göstermiştir. Hükümet, ham petrol üretimindeki düşüşü telafi etmek

amacıyla doğalgaz çıkarımını arttırmıştır. Buna rağmen, 5-6 milyar metreküplük üretim, 16 milyar metreküplük iç talebi karşılayamamaktadır. 1997'de üretime başlayan AIOC 200.000 ton ilave sağlamıştır. Gaz üretiminde de önceki yıla göre %5,4 oranında düşüş gerçekleşmiştir. Bunun başlıca nedeni, gaz çıkarımının eski teknoloji ile çalışan işletmeler tarafından yapılıyor olmasıdır. Yeni üretim alanları halihazırda geliştirilmektedir.

Hazar denizi Azeri sularındaki petrol ve gaz yataklarının işlenmesi için British Petroleum'un liderlik ettiği uluslararası bir konsorsiyum olan SOCAR ile anlaşma imzalanmıştır. Rusya'ya ait olan Lukoil de SOKAR'ın üyesi olmasına ve %10 hisse almasına rağmen, Rusya bu hissenin %25'e çıkartılmasını istemiş ve Rus Dış İşleri Bakanlığı bu anlaşmaya itirazını bildirmiştir. Aslında Nisan 1994'te İngiltere'ye gönderdiği bir notayla Rusya bölge üzerindeki enerji rekabetindeki iddiasının ne denli yüksek boyutlarda olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu notaya göre Hazar denizinde Moskova tarafından onaylanmayan bir petrol anlaşması asla geçerli olamazdı.

Rusya daha sonra bu duruma müdahale edebilmek için Azerbaycan'daki etnik farklılığa sahip olan azınlıkları da kışkırtma yolunu tutmuştur.

Sonuç olarak Avrasya'da petrol mücadelesi hacim itibariyle önemli bir boyuttadır. Ekonomisi büyük ölçüde Orta Asya, Kafkasya ve Hazar denizindeki petrole ve diğer zenginliklere bağlı olan Rusya, bölgede etkili olabilmek için elinde bulunan bütün kozları kullanma yoluna gitmiştir ve gidecektir. Burada belirsiz olan Rusya'nın demokrasiye geçip geçmemesi konusudur. Zira bu gerçekleşmez ise Rusya Batıyla çatışmaya gidebilir ve ödenecek bedelin de küçük olmayacağı muhtemeldir.¹⁸

Hazar Denizi'nin yasal statüsü üzerinde Rusya ile süren anlaşmazlıklar Azerbaycan petrol sektörünün gelişiminin önündeki en büyük engeldir. Rusya'nın görüşü; Hazar Denizi'nin bir iç deniz olduğu ve uluslararası deniz yasalarına göre, Hazar Denizi'nin doğal kaynaklarının , kıyısı olan ülkelerle birlikte işletilmesi gerektiği yönündedir. Hazar Denizi'ne kıyısı olan İran ve Türkmenistan da Rusya'yı desteklemektedir. Azerbaycan ise, Hazar Denizi'nin bir göl olduğunu ve ülkelerin kendi paylarına düşen bölgedeki doğal kaynakları işletebileceğini savunmaktadır.

2000'li yıllarda Hazar Havzasının yıllık üretim kapasitesinin 100-200 milyon ton / yıl olacağı tahmin edilmekteydi. Uygulamaya konulan saha geliştirme planları çerçevesinde, Azerbaycan, 2005 yılında 40 milyon ton petrol ihraç edecektir.

Ana ihraç hattı seçiminin 1998 yılı Kasım ayında sonuçlanacağını açıklanmasına rağmen henüz bir karara varılamamıştır. Teknik ve ekonomik yönden en elverişli taşımacılığın Akdeniz'e kadar boru hattı, buradan da tankerlerle yapılabileceği ortaya çıkmıştır.

Türkiye tarafından gerçekleştirilen proje çalışmasında, inşa edilecek bir boru hattı ile Azerbaycan'dan 25 milyon ton ham petrolün Ceyhan Terminali'ne taşınması esas alınmıştır.

Ana üretim sevkiyatı konusunda; Kazakistan'ın kuzeyinden başlayıp Bakü'ye gelen iki alternatif ve Bakü'den başlayıp Gürcistan, İran ve Ermenistan-Nahçıvan üzerinden Türkiye'ye gelen üç alternatif bulunmaktadır. Boru hattı, Türkiye sınırından itibaren Erzurum, Sivas, Kayseri, Ceyhan, güzergahını izleyerek Akdeniz'e ulaşmaktadır. Gürcistan alternatifi, yapılan ön çalışmalara göre ağırlık kazanmaktadır.

Yukarıda yapmış olduğumuz açıklamalara bağlı olarak anlaşıldığı gibi ülkede milli hasılaya katkıda bulunan en önemli kalem petrol ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır. Petrol ve petrol ürünleri sektörüne yapılan yabancı sermaye yatırımlarının ne kadar önemli olduğu bu sebeple iyi anlaşılmaktadır. Fakat, devletin tekelinde olan petrol üretimi konusunda yatırım yapan BP ve diğer petrol şirketlerinin, sanayi sektörlerine girme eyleminde olan girişimcilerin karşılaştıkları sorunlardan şikayetçi olmamaları dikkate değerdir.

1.3 Ekonomide Liberalizasyon Çalışmaları ve Özelleştirme

Azerbaycan, ülke içi siyasi çekişmeler ve Ermenistan'la savaş nedeni ile, piyasa ekonomisine geçiş için gerekli yapısal reformları gerçekleştirmekte geç kalmıştır.

¹⁸ M. Kemal Öke, *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri* (İstanbul: Alfa Basım Dağıtım Ltd.Şti., 1999), s.25

1991 yılı Mayıs ayında kabul edilen yeni Anayasa ile birlikte yapısal reformlar ile ilgili kararlar da yürürlüğe konmuştur. İlk ve en önemli adım ise, merkezi planlamadan piyasa mekanizmasına geçiş olmuştur. Bu çerçevede kamu işletmelerine, 1992 yılında fiyat ve ücretleri belirleme, kullanılacak girdilerin nereden sağlanacağı ve üretilen malların nerede satılacağına karar verilmesi konularında serbesti getirilmiştir.

1995 yılında fiyat liberalizasyonu, enerji sektörünü de kapsayacak biçimde genişletilmiş ve ülke içindeki enerji fiyatları dünya fiyatları düzeyine yükseltilmiştir. Gıda malları fiyatları da serbest bırakılmış ve tüketim mallarına uygulanan destek programları kaldırılmıştır.

Ateşkesin ilanı ve siyasal istikrarın sağlanması ile birlikte ekonomik istikrarı sağlamaya yönelik politikalar da uygulanmaya başlamıştır. Bu çerçevede bir vergi reformu uygulamaya konmuştur. KDV uygulaması başlatılmış, ham petrol üretimine %25 oranında vergi getirilmiştir.

Özelleştirme, 1992'de kurulan Devlet Emlak Komitesi tarafından yürütülmektedir. Restoran, kafe, dükkan, atölye gibi ticarethane olarak nitelendirilebilecek kuruluşların özelleştirilmesi mecburidir. Petrol, doğalgaz, telekomünikasyon ile ilgili kuruluşlar, sanatsal mekanlar ve madenler özelleştirilmeyecektir. Ancak, bu kuruluşlar Devlet Başkanı veya Başbakan kararı ile özelleştirme kapsamına alınabilir. 1993-1996 yılları arasında yalnızca konutlarda ve taksilerde özelleştirme gerçekleştirilmiştir. 1996 yılında özelleştirmeye hız verilmiş, sayıları 6.200'e varan küçük işletme özelleştirilmiştir. 1997 yılı sonu itibariyle 15.000 küçük işletme özelleştirilmiştir. Küçük işletmelerin 1998 yılı sonunda özelleştirilmesinin bitirilmesi planlanmaktadır. Özelleştirmeden 1996 yılından bu yana 157 milyar Manat gelir elde edilmiştir. Özelleştirme sürecine katılan yabancı yatırımların oranı her geçen gün yükselmektedir. İnşaat sektörü, büyük kamu kuruluşları tekelinde olmasına rağmen 1998 yılı özelleştirme programı içinde yer almaktadır.

Özelleştirme ve yapısal reformlar yavaş ilerlemektedir. Ülkede işsizlik oranının %20'lere ulaşması ve bunun sosyal patlamaya sebep olabileceği gerekçesiyle hükümet işletmelerin kapatılması hususunda çekimser davranmaktadır. Ancak devletin ilgili konuda çekimser davranması yerine ilgili işletmelerin çalışmasına son vererek

özelleştirmeye gitme yolunu tutması daha tutarlı olacaktır. Bu yaklaşımımızın nedeni; ilgili sektörlerde çalışan kişilerin işsiz kalmaları ile çalışmaları arasında ciddi bir farkın bulunmamasıdır. Kast edilen yaklaşımın nedeni ücretler konusunu dayanak almasıdır.

Özelleştirme programı satışa çıkarılan işletmelerin sınırlı sayıda olması nedeniyle problemlerle karşı karşıyadır. 1996 yılında başlayan özelleştirme programı 2002 yılının sonuna kadar uzatılmıştır.

Finans sektörünün reformu ise çok yavaş ilerlemektedir. Sovyet döneminden kalan başlıca dört bankadan üçünün birleştirilmesine ancak 2000 yılının Haziran ayında başlanabilmektedir. Bu bankalar Agroprombank olarak bilinen Agrosanayebank, Amanat Bank ve Prominvestbank olarak bilinen Sanayeinvestbank'tır. Ülke piyasasının büyük çoğunluğuna egemen olan bu bankaların önemli bilanço problemleri bulunmaktadır. Özel sektöre tahsis edilen kredilerin miktarı 1997 ve 1998 yılları arasında yükselmiş olmasına rağmen bu kredilerin çoğunluğu kısa dönemli olup, 2000 yılının ilk çeyreği itibariyle toplam kredilerin %85,6'sını oluşturmaktadır.

Kamu kuruluşları yöneticilerinin güçlerini kaybetmek istememesi ve gücünü statükodan alan devlet kurumları özelleştirmeyi zorlaştırmaktadır.

Azerbaycan'ın piyasa mekanizmasına geçişini ve ekonomik istikrarı sağlamaya yönelik çalışmalarını uluslararası kuruluşlar da desteklemektedir. Bu çerçevede, Azerbaycan ve IMF arasında makroekonomik gelişmeyi desteklemek ve ülkeyi petrol gelirlerine hazırlamak amacıyla yardım anlaşmaları imzalanmıştır. Azerbaycan 1992 yılında, Dünya Bankası'na ve Uluslararası Kalkınma Örgütü'ne üye olmuştur

1.4 Dış Ticaret

1.4.1 Dış Ticaret Politikası

Yabancı ülkelere mal ithalinde, hizmetin karşılığı olan bedelin önceden ödenilmesine izin verilmemektedir. İthalat işlemlerinin yerine getirilmesinde akreditifli ödeme şekli uygulanmaktadır. İthal işlemleri sırasında bedelin önceden ödenmesi Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'nın izni ile özel durumlarda gerçekleştirilebilir. Ödemesi bu

şekilde yapılan malların ülkeye getirilmesi ödeme gününden itibaren maksimum 60 gündür.

Azerbaycan Milli Bankası talimatları uyarınca, malların ithali ile ilgili anlaşmaların CIF- Bakü olarak yapılması esastır.

Azerbaycan gümrüğünden içeri girmeden ve gümrük giriş beyannamesi bankalara tevdi edilmeden mal bedellerinin Azerbaycan dışına transferi yasaktır. Azerbaycan'a mal ithali bu nedenle zorlaşmaktadır.

Açılan ithalat akreditiflerinde, mal alım satımı işlemine konu olan anlaşma tutarının %10'undan ve 10.000 ABD dolarından fazla olmamak üzere, peşin ödemeye izin verilmektedir. Bu miktarı aşan peşin ödemeler için Azerbaycan Milli Bankasından izin alınması gerekmektedir.

1994 yılında ateşkesin ilan edilmesi ile birlikte, iş istikrarına yönelik çalışmaların hızlandırılması, petrol anlaşmalarının imzalanması, pazar ekonomisine yönelik hukuki altyapının oluşturulması ve dış ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki uygulamalar, Azerbaycan dış ticaretinde engellerin kalkacağı ve artış meydana geleceği anlamına gelmektedir.

Tablo 6. Dış Ticaret Göstergeleri (milyon \$)

Yıllar	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000*
İhracat	637	637	644	808	678	1 025	1 995
İthalat	778	668	1 338	1 375	1 724	1 433	1 522
Hacim	1 415	1305	1 982	2 183	2 402	2 458	3 517
Denge	-141	-31	-694	-567	- 1 046	-408	473

The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Report, April 2001

(*):The EIU tahmini

1998 yılında ihracatta bir önceki yıla göre %16 oranında azalma gözlenmektedir.

Sanayi tesislerinin özelleştirilmesinde yaşanan tıkanıklığın aşılabilmesi gibi yapısal sorunlar nedeniyle üretim yapılamaması ve dolayısıyla ihracatın katma değeri düşük hammadde ve yarı mamul mallar üzerinde yoğunlaşması, Ulusal para birimi Manat'ın 1997-1998 yıllarında ABD \$'ına karşı aşırı değer kazanması sonucu ithalat cazip hale gelmesi (Ocak 1997'de 1 \$=4095 Manat iken Aralık 1998'de 1\$=3880 Manat olmuş, 29 Ocak 1999 tarihi itibarıyla 1 \$=3901 Manat seviyesine ulaşmıştır.)

Azerbaycan'ın ihracatında önemli yer tutan petrolün dünya piyasalarında fiyatının çok fazla düşmesi ve Azerbaycan'ın oluşan piyasa koşullarına uyum sağlamada ilk başlarda yeterince esnekliğe sahip olmaması gibi faktörler ihracatın düşüş göstermesinde etkili olmuştur.

Petrol fiyatlarındaki beklenmedik dalgalanmalar nedeniyle ülke dış ticaret fazlası vermeye başlamıştır. Mart 1999 ve Eylül 2000 arasındaki 19 aylık dönemde petrol fiyatlarının 3 katına çıkması Azerbaycan'ın petrol piyasasındaki önemini artırmıştır. Azerbaijan International Operating Company-AIOC'nin ihracat hacmindeki artış da petrol ihracatı gelirlerinin artmasına neden olmuştur. Petrol fiyatlarındaki ve petrol ihracatındaki artışın yanı sıra petrol dışı sektörleri geliştirmekte arzu edilen başarıya ulaşılamaması petrolün ihracattaki payını artırmıştır. 2000 yılının ilk yarısında petrol ürünlerinin ihracattaki payı %81,6 iken, kimyasalların %1,8, içecek ve tütünün %1,4 olmuştur. Bu ürünlerin bir yıl önceki payları ise sırasıyla %7,3, %1,5 ve %5,7 olmuştur.

Tablo 7. Azerbaycan'ın Başlıca İhraç Ürünleri (1999, %)

Petrol Ürünleri	75,9
Gıda Sanayi	6,5
Makine ve Ekipman	3,7
Metaller	2,7
Pamuk	2,3

The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Report, April 2001

Tablo 8. Azerbaycan'ın Başlıca İthal Ürünleri (1999, %)

Metaller	33,1
Gıda Sanayi	20,1
Kimyasallar	11,9
Makine ve Ekipman	10,8
Petrol Ürünleri	8,7

The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Report, April 2001

Yukarıdaki açıklamalara bağlı olarak anlaşılacağı üzere Azerbaycan bağımsızlığına kavuşmuş olsa bile, diğer Türk Cumhuriyetlerine benzer olarak hala eski rejimin tesirinden kurtulamamıştır. Örneğin; yukarıda değinildiği üzere Azerbaycan gümrüğünden içeri girmeden ve gümrük giriş beyannamesi bankalara tevdi edilmeden

mal bedellerinin Azerbaycan dışına transferi yasaktır. Azerbaycan'a mal ithali bu nedenle zorlaşmaktadır. Diğer yandan belirli bir miktar üzerinde ödemenin peşin olarak yapılması sırasında Azerbaycan Milli Bankasından izin alma gerekliliği bunun açık bir kanıtıdır. Aslında bunun anlamı açıktır; ülke dışına çıkan paraların kontrol altına alınması ve haberdar olunması istenmektedir. Bu para otoriteleri için büyük bir kolaylık olacaktır, ancak bir ithalatçı için hiçbir cazip yönü bulunmamaktadır, hatta itici bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Yabancı sermayeyi ülkede devamlı tutmak ve ülkeye yeni yatırımcıları çekebilmek amacıyla otoritelerin ilgili konulara eğilmeleri gerekli ve hatta zorunlu bir faktördür.

Serbest piyasa ekonomisi geçerli ise, iktisat teorisinde savunulan mekanizma gereği "görünmeyen el" devreye girecektir. Burada bu konu üzerinde durmamızın tek amacı vardır; Azerbaycan'da "görünmeyen el" in devreye girerek piyasada düzenlemeleri yapabilmesi için görünen ellerin piyasaya ilgili şekillerde müdahale etmemeleri yararlı ve isabetli olabilir.

1.4.2 Dış Ticarete Başlıca Ülkeler

Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından dış ticarete SSCB ülkeleri dışındaki yeni pazarlara yönelmiştir. 1991 yılında SSCB ülkeleri ihracatta %94, ithalatta %80 oranında yer tutarken, 1999 yılında BDT ülkelerinin toplam ihracat ve ithalattaki payı düşmüş ve sırasıyla %22,7 ve %31,4 olarak gerçekleşmiştir.

1993-95 yılları arasında Rusya'nın ihracattaki payı %26'dan %16'ya düşmüştür. Bu düşüşte, Çeçenistan'daki savaş nedeniyle demiryolu trafiğinin durmasının da payı olmuştur. Ancak 1999 yılında Rusya'nın toplam ihracattaki payı %9'dur. 1999 yılı toplam ithalatında Rusya'nın payı %22 olmuştur. İtalya %34'lük payı ile ihracatta, Türkiye ise %14'lük payı ile ithalatta en önemli ticari partnerleridir. 1999 yılında, ithalatın %68,6'lık kısmı BDT dışındaki ülkelere gerçekleştirilirken ihracatın %77,3'ü de bu ülkelere yönelmiştir.

1999 yılında ihracatının %22,7'si BDT ülkelerine gerçekleştirmiştir. BDT ülkelerinin ardından ihracatının %33,7'sini İtalya'ya gerçekleştirmektedir. İtalya'yı

%7,4 ile Türkiye takip etmektedir. İthalatta BDT ülkeleri ve Türkiye'den sonra en önemli partnerler ise AB ülkeleri, Japonya ve İran'dır.

Tablo 8. Azerbaycan'ın Dış Ticarete Başlıca Partnerleri (1999)

İhracat	(%)	İthalat	(%)
BDT Ülkeleri	22,7	BDT Ülkeleri	31,4
Rusya Fed.	8,9	Rusya Fed.	21,9
Gürcistan	7,7	Ukrayna	3,7
Ukrayna	2,6	Kazakistan	2,4
Türkmenistan	1,0	Gürcistan	0,9
Kazakistan	0,4	Türkmenistan	1,2
Diğer Ülkeler	77,3	Diğer Ülkeler	68,6
İtalya	33,7	Türkiye	13,8
Türkiye	7,4	ABD	8,0
ABD	3,2	İngiltere	6,5
İran	2,4	Japonya	5,4
Yunanistan	1,4	İran	4,6
İsveç	0,0	Almanya	4,5

The Economist Intelligence Unit, Azerbaijan Country Report, October 2000

1999 yılında İtalya, Trieste terminalinden gerçekleştirilen petrol yüklemeleri sebebiyle birinci ihracat pazarı olmuştur. Ticaret hacimlerindeki önemli düşüşe rağmen Rusya Federasyonu ve Ukrayna önemli dış ticaret ortakları niteliklerini korumaktadır. Rusya'nın toplam ihracattaki payı 1993 yılında %25,6 iken 1999'da %8,9'a düşmüştür. Bu düşüşün başlıca sebebi Rusya pazarındaki istikrarsızlıktır. Rublenin zayıflaması Rusya Federasyonu'ndan ithalatın artmasına sebep olmuştur. Rusya'nın ithalattaki payı 1998 yılında %18 iken 1999'da 21,9'a çıkmıştır.

Türkiye 1998 yılında ülkenin en önemli ticaret partneri olmuştur. Fakat ülkede 1999 yılında yaşanan durgunluk nedeniyle Türkiye'nin Azerbaycan ihracatındaki payı 1998 yılında %22,4 iken, 1999'da %7,4'e düşmüştür. İthalattaki payı ise 1998'de %20,4 iken, %13,8'e düşmüştür. İran 1994 yılında toplam ihracattaki %38'lik payı ile Azerbaycan'ın en önemli ihraç pazarı idi. Ancak 1999 yılında İran'ın ihracattaki payı yalnızca %2,4 olmuştur.

1996 yılından beri, ekonomik düzelmeye bağlı olarak iç talebin yükselmesi sebebi ile ithalatta da hızlı bir yükselme gözlenmektedir.

1.4.3 Türkiye ile İlişkiler

1.4.3.1 Türkiye ile Yapılmış Olan Önemli Anlaşma ve Protokoller

1 Kasım 1992 Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması yapılmıştır. Anlaşma uyarınca, taraflar birbirine en çok kayırlan ülke statüsü tanımıştır. Bu anlaşma, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin hukuki altyapısını oluşturur.

Diğer yandan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması, Karşılıklı yatırımların belirli kurallar çerçevesinde korunması ve teşvikini amaçlamaktadır. Bu anlaşma 9 Şubat 1994 yılında yapılmıştır.

1 Eylül 1997 tarihinde yürürlüğe girmiş olan bir diğer anlaşma Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmasıdır. Anlaşmanın amacı gelir üzerinden alınan vergilerde çifte vergilendirmeyi önlemektir.

Türk Standartları Enstitüsü (TSE) ve Azerbaycan Standartlar Teşkilatı (AST) arasında 1990 yılında imzalanan işbirliği protokolü ile, iki ülke arasında ticareti engelleyici unsurların kalkması, TSE ve AST belgelerinin karşılıklı olarak tanınması ve ortak standartların hazırlanması ve uyumlandırılması konularında mutabakat sağlanmıştır.

İki ülke hükümetleri arasında 2 Kasım 1992 yılında hazırlanan Mutabakat Zaptı ile Türk Eximbank tarafından International Bank of Azerbaijan'a (IBA) 250 milyon \$ tutarında kredi açılmıştır. Bu kapsamda açılan kredinin geri ödenmesinde yaşanan problemleri gidermek amacıyla 7 Temmuz 1995 tarihinde IBA ile Türk Eximbank arasında bir borç erteleme anlaşması imzalanmıştır. 14 Haziran 1996 tarihinde imzalanan bir protokolle borçlar tekrar ertelenmiştir.

1.4.3.2 Ticari İlişkiler

Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı; ihraç ürünlerinin bu ülkede tanınmaya başlaması, Azerbaycan'ın en önemli ticaret partnerlerinden biri olan İran'ın ihraç ürünlerinin Türk ihraç ürünlerine kıyasla düşük kalitede olması, Azerbaycan-Rusya Federasyonu arasındaki Kuzey Kafkas demiryolunun kapalı olması, Türk şirketlerinin Azerbaycan piyasasında şube açmak suretiyle Türkiye'den ithalat yapması ve bu malları iç piyasada pazarlaması gibi nedenlerle 1993 yılından beri yükselme eğilimi göstermektedir. Ancak, yüksek gümrük vergisi oranları nedeni ile iki ülke dış ticareti sekteye uğramaktadır.

Azerbaycan ve diğer Türk cumhuriyetlerine benzer diğer ülkelerin önemli gelir kaynaklarından olan gümrük vergileri önemli bir kaynak kalemini oluşturmaktadır. Fakat gümrük oranlarının ticareti azaltma yolunda etkide bulunması da karşılaşılmak istenen bir olgu değildir. Burada makul bir oranın bulunması gerekmektedir. Zira bu oranın tespit edilerek ticaretin düzenli bir şekilde yürütülmesi sağlanmaz ise, ülkeye yapılan ithalat sırasında ithalatçının bir takım illegal yollara baş vurarak vergiyi devletin hazinesine değil de, fiziki şahıslara aktararak amacına ulaşması kaçınılmaz olabilir. Bu bir anlam da kurumlar vergisinin yüksek olması durumunda şirketlerin bir takım legal ve illegal yollara baş vurarak (vergi muafiyeti, irade fesadı ve vergi kaçırma gibi) işlem yapmasına da benzetilebilir.

Türkiye'de dövizin devamlı olarak yükselmesinin doğal olarak ihracatı cazip kılacağı bir gerçek olsa bile, Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı 1998 yılında 1997 yılına göre yalnızca %2,3 artış göstermiştir. Bunun nedeni gümrük vergilerinin çok yüksek oranlara ulaşması olabilir. Nitekim 1999 yılında ise Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracat hacminde 1998 yılına göre %24,2 daralma olmuştur. 2000 yılı ihracatında ise 1999 yılına göre %7,2 oranında daralma gözlenmektedir. Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatında 1998 yılında 1997'ye göre %13,7 azalma olmuştur. 1999 yılında ise ithalat bir önceki yıla göre %12,6 daralmıştır. 2000 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatı 1999 yılının aynı dönemine göre %117,2 oranında artmıştır. Bu durumun açıklanması yine de Türkiye'de dövizin yükselmesine bağlı olarak ithalatın cazibesini kaybetmesidir.

1998 yılında Rusya Federasyonu'nda yaşanan ekonomik ve finansal kriz sonrasında rublenin devalüe edilmesi ile Rus malları Azerbaycan piyasasında fiyat avantajı kazanmıştır. Halkın gelir seviyesinin düşük olmasına bağlı olarak fiyatın tüketici tercihlerinde belirleyici kriter olması nedeniyle Rus malları daha çok tercih edilir olmuş, Türk mallarına talep azalmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatındaki azalmanın başlıca sebeplerinden biri de Türk müteahhit firmalarının üstlenmiş oldukları taahhüt işlerinin büyük ölçüde tamamlanmış olması ve yeni projelerin başlamamasıdır. Bunun nedeni ise yine de yukarıda yapmış olduğumuz açıklamalarla anlatılabilir.

Başta bavul ticareti olmak üzere kayıt dışı ticaret işlemleri göz önüne alındığında iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin çok daha önemli boyutlarda olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 9. Azerbaycan'a Türkiye'nin İhracatı ve İthalatı (1000 \$)

	1997	1998	1999	2000
İhracat	319 701	327 168	248 075	230 375
İthalat	58 271	50 343	44 004	95 615
Hacim	377 972	377 511	292 079	325 990
Denge	261 430	276 825	204 071	134 760

DTM, EBİM

Komünizmin çöküşünden sonra ortaya çıkan serbest ortamda sınır ve kaynak paylaşımı ekonomik ve siyasi istikrarsızlık gibi problemlerin olacağı beklentisi günümüzde gerçekleşti. Genelde birbirlerini bütünleyici yapıda olan ekonomilerin çelişecek yönleri de bulunmaktadır. Örneğin bu ülkelerde yüksek kaliteli ürünlerin ucuz fiyata Türkiye'ye girmesi ekonomiyi zor durumda bırakabilir. Bu duruma bir çözüm aramak gereklidir. Duygusal , kültürel ve tarihi olarak ve koşulların yarattığı doğal ortam, Türk cumhuriyetlerini işbirliğine zorlamaktadır. Bunun olumlu sonuçlara yol açabilmesi için ortaya çıkabilecek dez avantajların da düşünülmesi yerinde olacaktır.

Diğer yandan Azerbaycan'da yeni yapılanmaya başlayan sektörlerin güç kazanabilmeleri için ilgili malların dışarıdan getirilmesi tek taraflı olarak gümrük vergileri ve diğer tarife dışı engellerle engellenmelidir. Aksi halde amaçtan sapmalara neden olunabilir.

1.4.3.2.1 Türkiye'nin Azerbaycan'a İhracatında, İthalatında Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret İmkanları

Türkiye'nin Azerbaycan'a ihraç ettiği mal grupları arasında ilk sırayı gıda maddeleri almaktadır. Önemli ihraç ürünleri; un ve unlu mamuller, margarin, buğday, zeytinyağı, ayçiçekyağı, süt ve süt ürünleri, yumurta, makarna, bira, patates, küp ve toz şeker, çikolata ve şekerleme ürünleri, meyve suları, peynir, bisküvi, hazır deri mamulleri, trikotaj ürünleri, sentetik deterjanlar, sabun, duvar kağıtları, sıhhi tesisat malzemeleri, tekstil sanayii için makineler, lastik ve plastikten mamul eşya, beyaz eşya, telekomünikasyon ürünleri, elektrik enerjisi v.b.'dir.

Tablo 10. Türkiye'nin İhracatında Önem Arz Eden Ürünler (2000, \$)

Madde	Değer
11-Değirmencilik Ürünleri	8 668 709
17- Şeker ve Şeker Mamulleri	31 885 397
27- Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar	21 485 603
32- Debagatta ve Boyacılıkta Kullanılan Hülasalar	7 767 492
34- Sabunlar	5 806 912
39- Plastik ve Mamulleri	10 571 719
48- Kağıt ve Karton	9 512 514
57- Halılar	5 459 480
70- Cam ve Cam Eşya	7 458 483
73- Demir veya Çelikten Eşya	7 125 511
84- Kazanlar, Makineler, Mekanik Cihazlar	13 720 266
85- Elektrikli Makine ve Cihazlar	24 919 214
DTM, EBİM	

Diğer yandan, ham alüminyum, pamuk polietilen, ham deri, pamuk ipliği, yün, ham bakır, alkollü içecekler ve fosfatlı gübreler Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatında önem arz eden ürünlerdir.

Tablo 11. İthalatta Önem Arz Eden Ürünler (1999, \$)

Madde	Değer
27-Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar	44 264 544
39-Plastik ve Mamulleri	3 549 735
41- Ham Postlar, Deriler	10 363 939
52- Pamuk	16 668 631
72- Demir ve Çelik	5 268 362
76- Alüminyum ve Alüminyumdan Eşya	6 182 121
DTM, EBİM	

Azerbaycan'ın dış ticaretindeki partnerleri konusunu incelediğimizde karşımıza çıkan tablo itibariyle yapılan ticaretin büyük bir kısmının bağımsız devletler topluluğu(BDT) ülkeleri, özellikle de Rusya Federasyonu ile olduğunu anladık. Türkiye'nin Azerbaycan'la dış ekonomik ilişkilerinde dış ticarete kullanılan diğer ödeme yöntemlerine başvurması isabetli olabilir. Bunun nedeni Azerbaycan'ın da diğer Orta Asya Türk cumhuriyetleri gibi uluslar arası ticarete kullanılmak üzere tecrübe ve konvertibil kaynak sıkıntısı vardır.

Doğrudan dış ticaret tekniği olmasa bile offset ve buy-back yöntemleri Türk Cumhuriyetleri ile olan dış ilişkilerde önemli bir etken olarak karşımıza çıkabilir. Türkiye'yle imzalanacak offset anlaşmasıyla, Azerbaycan'da geri olan sektörlere yatırımlar yapılabilir. Yatırımların bedeli olarak, bu ülkelerden ithal edilen tarımsal ürünler ve diğer hammaddelerle karşılanabilir. Geri satın alma yönteminin kullanılmasıyla ise; taraflar arasında yapılacak anlaşmalarda, bu yatırımların bedeli Azerbaycan'da kurulmuş olan tesisin gelecekte üreteceği malların Türkiye tarafından alınması kaydıyla ödenebilir.¹⁹ Bunların gerçekleşmesi durumunda Türkiye gerekli olan hammadde ve diğer ithal edeceği ürünleri daha rasyonel şekilde elde etmiş olur. Diğer Azerbaycan'da kurulacak olan tesislerin de uzun dönemde ülkeye hem istihdam ve refah açısından faydası olabilir.

1996 yılından itibaren büyük gelişmeler kaydederek; son altı yıl içinde GSYİH'da ilk defa artış gösteren, sanayi üretimindeki daralma yavaşlayan, yatırımları çoğalan, doların Manat karşısındaki kuru % 7,5 düşen Azerbaycan ekonomisi kalkınma süreci içine girmiş bulunmaktadır. Fakat Manatın değer kazanmasının esas nedeni olarak, en büyük iş verenin devlet olduğu Azerbaycan'da, ülkeye döviz girişlerinin yanı sıra kemer sıkma politikası da gösterilebilir. Bunun birtakım illegal durumlara yol açtığı da göz ardı edilmemelidir.

Yapılan beş petrol anlaşmasının beraberinde bir çok yabancı işçiyi ülkeye getirmesi beklenen Azerbaycan'da hizmet sektöründe yeni yabancı yatırımlara ihtiyaç duyulacağı tahmin edilmektedir. Bunun yanı sıra, inşaat sektöründe ağırlığı hissedilen Türk yatırımcıların inşaat malzemeleri satışındaki boşluğu da doldurmaları

¹⁹ S.Rıdvan Karluk, "Avrasya Ödemeler Birliği", *Dünya Gazetesi*, 17 Şubat 1993,s.4

gerekmektedir. İnşaat malzemeleri ithalatında yetersiz ve düşük kaliteli yerli üretim nedeni ile önemli fırsatlar bulunmaktadır.

Petrol anlaşmaları sonucunda ülkeye girecek yabancı yatırımlar ve paralelinde Bakü'nün batı standartlarında bir kent haline gelmesi ile birlikte Azerbaycan piyasası bugünkü kadar kolay girilebilen bir pazar olmaktan çıkacak, rekabet artacaktır. Bu nedenle Türk girişimcilerin kültür ve dil birliği gibi avantajları kullanarak bu pazarda yeni fırsatlar yaratmaları gerekmektedir.

Gıda maddeleri ihracatı yönünden önemli bir potansiyel arz eden 7,6 milyon nüfusa sahip Azerbaycan'da her türlü gıda maddesini ithal edecek kuruluş bulmak mümkündür. Türkiye'den ülkeye ithal edilecek ürünlerin TSE belgesine sahip olmaları halinde, başka bir standart koşulu aranmaması da önemli bir avantajdır.

Tarım alanındaki özelleştirmenin hızlandırılması ve sanayi işletmelerinin 1997 yılında özelleştirilmeye başlanması ile birlikte tarım alet ve makineleri, tohum, zirai ilaç ve gübre ithalatında artış beklenmektedir. Ayrıca, yatırım malları ithalatında da artış olacağı tahmin edilmektedir.

Azerbaycan'da 'fiktif antrepo rejimi' nin olmaması ithalatçılar açısından önemli bir dezavantajdır. Bu, ithalatçıların finans kaynaklarını gereksiz yere bağlamalarına neden olmaktadır. Diğer yandan; bu durum, stok seviyelerinin piyasa ihtiyaçlarının altında kalmasına ya da stokların ek maliyet unsuru göz önüne alınarak tutulmasına neden olmaktadır. Fiktif antrepo rejiminin uygulanması ile finans kaynaklarının daha verimli kullanılması ve tüketiciye daha ucuz mal ulaştırılması sağlanabilir.

Serbest Bölgeler Kanunu'nun onaylanması ve serbest bölgelerin kurulması halinde dış ticarete önemli kolaylıklar oluşacaktır.

Pazar ekonomisinin oluşturulmasına, dış ticaretin serbestleştirilmesine yönelik gayretler ve petrol anlaşmalarının imzalanması Azerbaycan'ın dış ticaret hacminde önemli artışlar olacağı anlamına gelmektedir. Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanan 'Yatırımların Karşılıklı Teşviki' , 'Çifte Vergilendirmeyi Önleme' gibi ekonomik ilişkilerin temelini oluşturan anlaşmalara işlerlik kazandırılması iki ülke arasındaki ticari ilişkileri daha da geliştirecektir.

Fakat burada anlatılanların geçerli olabilmesi için Azerbaycan'da ileriki safhalarda anlatılacak olan, yatırımlarda olumsuz dışsal faktörlerin de asgari seviyeye inmesi gerekir.

1.4.4 Azerbaycan'daki Türk Yatırımları

Azerbaycan'da yabancı yatırımlar "joint venture" şeklinde, çeşitli ülkelerle ekonomik iş birliği yapılması suretiyle gerçekleştirilmektedir. Yabancı yatırımda öncelikli sektörlerin başında tarım ve tarıma dayalı sanayii ve gıda sanayii gelmektedir. Bunların yanı sıra; içki şişelenmesi ve satılması, modern teknoloji ile tütün işleme, pamuk işleme ve bükme tesisleri kurulması konularında ortak yatırım projelerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Azerbaycan'da doğrudan yapılacak yatırımlar devlet garantisi altındadır. Ortak yatırımda yabancı sermayenin payı % 30'dan fazla ise, ihracat lisansından muafiyet, yeni ekipman ücretinin vergiden düşülmesi, iki yıllık vergi muafiyeti, makine ve teçhizat ithalatında gümrük muafiyeti gibi ayrıcalıklar tanınmaktadır.

Yabancı Sermaye Kanunu çerçevesinde; Azerbaycan'da yatırım yapan Türk işadamlarına ithalat aşamasında hammadde, yardımcı madde, makine ve teçhizat için Gümrük Vergisi muafiyeti tanınmaktadır. Ayrıca, yatırım başladıktan sonra 2 yıl boyunca vergi muafiyeti bulunmaktadır.

Azerbaycan'daki Türk yatırımları ülkedeki petrol dışı yabancı yatırımlar içinde ilk sırada yer almaktadır. Türk girişimcileri telekomünikasyon, bankacılık ve sigortacılık, finansal kiralama, inşaat-taahhüt, basın-yayın, eğitim, sağlık, ulaştırma, otomotiv, imalat sanayi, petrol gibi neredeyse tüm alanlarda faaliyet göstermektedirler. Türkiye-Azerbaycan ticari ilişkilerinin geliştirilmesinde bankacılık çok önemlidir. Ziraat Bankası'nın ortaklığı ile kurulan Azer-Türk Bank bankacılık alanındaki işbirliğinin ilk örneğidir. Baybank, Royalbank, Koçbank, Egebank ise Türk sermayeli diğer bankalardır. 1999 yılı sonu itibariyle değişik statülerde 1267 adet Türk şirketi, Azerbaycan'da resmi kuruluş işlemi yaptırmak suretiyle tüzel kişilik kazanmıştır. Ancak bu şirketlerden önemli bir bölümü faaliyet gösterememektedir. Yaklaşık 600

firma piyasada faaliyet göstermektedir. Türk şirketlerinin Azerbaycan'daki yatırım tutarı yaklaşık 1,5 milyar \$ olup, bu şirketler yaklaşık 30 000 kişi istihdam etmektedir.

Türk yatırımları, Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin işletilmesi için hazırlanan 8 milyar \$ tutarındaki projede % 6,5; 4 milyar \$ tutarındaki Şah Denizi projesinde ise, % 9,0 oranında pay almıştır. Petrol dışı yatırımlar içerisinde ise, Türkiye'nin payı %44 civarındadır.

Netaş, Alcatel-Teletaş, Hontel gibi Türk telekomünikasyon teçhizatı üreticisi firmalar Azerbaycan'da kurdukları şirketler kanalıyla ortak yatırım ve üretim faaliyetlerinde bulunmaktadır.

Azerbaycan'da faaliyet gösteren 50'den fazla müteahhitlik firmasının taahhütleri yaklaşık 600 milyon \$'dır. Uluslararası havaalanı ve Merkez Bankası binası gibi önemli prestij projelerinin büyük bir kısmı Türk firmaları tarafından başarıyla tamamlanmıştır.

1.4.4.1 Türk ve Diğer yabancı yatırımcıların karşılaştığı sorunlar

Bürokratik işlemlerinin çokluğu ve karmaşıklığı ile ünlü Azerbaycan'da resmi işlemler eski Sovyet sistemine göre yapılmakta ancak ticarete karşılıklı kişisel ilişkiler Doğu kültürü etkisi altında yürütülmektedir.

Mali mevzuatın yetersizliği, hukuki alt yapının modernleştirilememesi nedenleri ile; bankacılık, sigortacılık ve dış ticaret işlemleri sorunlarla karşı karşıyadır. Her üç ayda bir vergi beyannamesi verme zorunluluğu, tüm mükelleflerden yeminli mali müşavir onayı istenmesi, muhasebe sisteminin SSCB döneminden kalma olması, gümrüklerde uluslararası kurallara uyulmaması işadamlarının karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardır. İşadamlarının giderlerini belgeleyebilecek fatura sistemlerinin bulunmaması ve bazı giderlerin resmileştirilememesi karşılaşılan diğer önemli sorunlardır. Özellikle burada dikkati çeken en önemli hususun vergi beyannamesini 32 ayda bir verme konusunun neye dayandığıdır. Azerbaycan gibi gelişme yolunda olan ülkelerde vergi yönetiminin bu fırsattan istifade edebilecekleri de akla gelmektedir.

Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk firmalarının karşılaştıkları sorunların başında nakliye ve gümrükleme işlemleri gelmektedir. Türkiye-Azerbaycan arasında uygun tarifeli kargo ve demiryolu taşımacılığı yapılamaması karayolu taşımacılığını zorunlu kılmakta ve bu da maliyetlerin artmasına neden olmaktadır.

Ürünler ithal edilirken 'İlave Değer Vergisi' (KDV) uygulanması Türkiye'nin Azerbaycan'a dış ticaretini zorlaştıran etkenlerden biridir.

Gümrüklerde depo ve antrepoların henüz bulunmaması ve karşılaşılan bürokratik sorunlar yasal olmayan ödemelere yol açmaktadır.

Uluslararası muhasebe tekniğinin kullanılmaması ve gelişmiş ülke uygulamalarında işletmelerin faaliyetleri nedeniyle yapmış oldukları harcamaların (reklam harcamaları, faiz giderleri v.b. gibi) bazılarında sınır getirilmesi ve bir kısmının ise hiç kabul edilmemesi şirketlerin olduklarından daha karlı görünmelerine yol açmakta ve bu da vergi yükünü artırmaktadır. Bu nedenle, zarar eden işletmeler bile kar etmiş gözükülebilmekte ve vergi ödemektedirler.

Türk Sanayici ve İşadamları Beynelhalk Cemiyeti'nin, Azerbaycan'da 120 şirket arasında yapmış olduğu istatistik araştırması yukarıdaki sorunları açıklamak için daha açık bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda 120 şirketin %64'üne göre yabancı sermayenin karşılaştığı en büyük sorun kanunların yetersizliği, %60'ına göre illegal giderler, %53'üne göre gümrük problemleri, %42'sine göre ise bürokrasi olmaktadır.

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere problemlerin büyük bir kısmı bürokraside yer almış olan şahıslardan da kaynaklanmaktadır. Azerbaycan'da uygulanmakta olan kemer sıkma politikası, büyük ölçüde enflasyonun körüklenmemesini amaçlamakta, fakat, fiyat istikrarı gibi olumlu sonuçların yanı sıra yabancı yatırımcılar açısından Azerbaycan'ın cazibesini kaybetmesi gibi olumsuz neticeler de karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda fiyat istikrarının mı, yoksa yabancı yatırımların mı daha önemli olduğu gündeme gelmektedir. Tabii ki, Azerbaycan gibi gelişmekte olan ülkelerde yabancı yatırımcıların ülkeden yatırımlarını çekmemeleri için

fiyat istikrarını düşünmenin yanı sıra dış sermayenin de öneminin hatırlanması ve bu yolda kararlı adımlar atılması gerekli ve vazgeçilmez faktördür.²⁰

Sovyet rejimi Türkleri içkinin yanı sıra rüşvet ve yalana da alıştırmıştır. Sistemi benliklerine sindiremediklerini bugün açıklayan Türkler, devlete, kuruluşlarına ve yasalarına saygılı olmamaya çaba harcamışlardır. Bunun başlıca nedeni, kendi devlet geleneğine sahip olmayışlarıdır. Öte yandan devlet ve parti yönetimi “idare et” ilkesini benimsediği için memurlar hiyerarşik bir yalan mekanizması geliştirmişlerdir. İmza, yetki, demirbaş ve akla gelebilecek her şey mal olarak alınıp satılmıştır. Böyle bir sistemde kağıt üzerinde sosyalizmin zaferi kolayca sağlanmıştır²¹. Ne yazık ki günümüzde de yukarıda sıralamış olduğumuz özelliklerden tam anlamıyla arınma söz konusu değildir. Dış sermayenin bir numaralı öneme sahip olduğu Azerbaycan ve diğer Türk cumhuriyetlerinde ülke sevgisi, bayrağa saygı duygusu önemli boyutlara gelmediği sürece hayal edilen günlerin gelmesi hayalden öteye geçmeyecektir.

²⁰ Reşat Ahmedov, *Akın Dergisi*, Ekim 2000, Sayı 3, s.39

²¹ Erol Mütercimler, *21.Yüzyılın Eşiğinde Uluslar arası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli* (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayın Evi, 1993), s.296

2. ÖZBEKİSTAN

Özbekistan'da istikrar ve ekonomik kalkınmanın, demokratikleşmeden önce geldiği bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı gerçek muhalefet hareketlerine izin verilmemekte ve baskının yoğunluğu belirgin olarak hissedilmektedir.

Halen cumhurbaşkanı olan İslam Kerimov, haziran 1989'da Gorbaçov tarafından ülkeyi yönetmek üzere Komünist Partisi 1.sekreterliğine getirilmesinden bu yana kesintisiz olarak konumunu korumuştur. Önce mart 1990'da parlamento tarafından, daha sonra da aralık 1991'de halk tarafından cumhurbaşkanlığına seçilmiştir.

Diğer Orta Asya cumhuriyetlerine göre milliyetçiliğin ve milli gururun çok daha güçlü olduğunu görmekteyiz. BDT çerçevesinde ortak güvenlik ve ekonomik birlik çabalarını destekleyen Kerimov Rusya'ya bağımlılığın azaltılması, etnik Rusların ayrıcalıklı konumlarının değişmesi, milli dil ve kültürün öne çıkarılması gibi talepleri olan ve ülkede güçlü tabana sahip muhalefet bastırmış ve otoriter bir yönetim altında kendi milliyetçi politikasını yürütmüştür. Örneğin Rus uzmanlar yerine Özbek Türklerinin yerleştirilmesi, ancak uzun dönemde gerçekleştirilebilecek hedef olarak görünmekte ve Rus uzmanlar korunmaktadır. Temmuz 1992'de yürürlüğe giren "Vatandaşlık Yasası"nda da dil koşulu yoktur. Buna göre Özbekistan'da yaşayan herkes Özbekistan vatandaşı olabilecektir.²²

2.1 Genel Ekonomik Durum

Bağımsızlık ilanından sonra Özbekistan, çoğu eski Sovyet Cumhuriyetinin takip ettiği pazar ekonomisi merkezli iktisat politikasının uzağında uygulamalar sergilemiştir. Devlet destekleri, fiyat kontrolleri ve ücret artışları tüketicileri enflasyondan korumaya yönelik olarak uygulanmıştır. Buna rağmen, artan ekonomik sorunlar 1994 yılında ekonomik reform programının hazırlanmasına sebep olmuştur. Bu program çerçevesinde, sıkı mali politikalar uygulamaya konulmuş, fiyat kontrolü kaldırılmış,

---

²¹ Öke, a.g.e., s.47

uluslararası finanssal kuruluşlarla işbirliğine gidilmiş, Sum ulusal para birimi olarak tedavüle sokulmuş, kamuya ait işletmeler özelleştirilme kapsamına alınmış ve fiyatlar serbestleştirilmiştir. Özbekistan'ın kamu harcamalarında kısıtlamaya gitmesi IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (İBRD) gibi diğer borç veren kuruluşlardan destek almasını sağlamıştır. 1996'da büyüme oranı 1991-95 arasında ki düşüşün ardından yeniden yükselişe geçmiştir.

Tablo 12. Genel Ekonomik Göstergeler

	1995	1996	1997	1998	1999
GSYİH cari fiyatı (milyar sum)	302.8	559.1	976.8	1,358.8	1,942.1
GSYİH milyar \$	10.1	13.9	14.7	14.3	15.5
GSYİH değişme %	-0.9	1.6	2.5	4.4	4.1
Tüketici fiyat enflasyonu(ortalama, %)	304.6	54.0	58.8	17.8	29.0
Cari hesap dengesi \$ milyon	-21.0	-979.6	-580.6	-38.7	-245.2

Center of Economic Research (CER-Tashkent-Uzbekistan) Uzbekistan-Statistics.2000

Ekonomideki geçiş sürecinde yaşanan sorunlardan dolayı, enflasyon oranı 1995'te %240'lık bir seviyede seyrederken, takip eden yıllarda tedricen azalmıştır. 1996 yılında %64, 1997'de %50 ve 1998 yıllarında %24,1 ve 1999 yılında %26,0 olarak gerçekleşmiştir. Özbek Ekonomi Bakanlığı 1999 enflasyon oranını %26 olarak açıklamaktadır.

Özbekistan'da tarım sektörü Gayri Safi Milli Hasıla içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Yıllar itibariyle bakıldığında GSYİH içinde sanayiinin payı düşmektedir. 1991'de sanayiinin Milli Hasıla içindeki payı %33 iken, ilerleyen yıllardaki zor ekonomik şartlar nedeniyle bu rakam 1998'de %14,9'a kadar düşmüştür.

Tablo 13. GSYİH'nın Sektörlere Göre Dağılımı

Gayri Safi Milli Hasılanın Sektörel Dağılımı (% 100)		
Sektörler	1993	1998
Sanayi	22.4	14.9
Tarım	27.9	26.8
Ulaşım ve İletişim	9.0	6.8
İnşaat	5.5	7.5
Ticaret	6.2	8.4

Hizmetler	19.6	36.4
Vasıtalı Vergiler	9.4	14.4

Center for Economic Research (CER-Tashkent-Uzbekistan), Uzbekistan-Statistics

2.2 Sektörler

2.2.1 Sanayi

Endüstriyel üretim büyük ölçüde tarımsal hammadde işlenmesine bağlıdır. Ülkede sanayi sektöründe ağırlığı tarıma dayalı sanayi teşkil etmekte, bunun yanında hafif ve ağır sanayi de yer almaktadır. Sanayi ürünleri 2.200 büyük ve orta ölçekli firma ile yaklaşık 30.000 küçük işletme tarafından üretilmektedir.

İşlenmiş gıda sanayii önemli bir yer tutmaktadır. Ülkede çok sayıda sebze, meyve, balık ve hayvan ürünleri işleme tesisi vardır. Bunun yanı sıra doğrudan veya dolaylı olarak tarımla ilişkili biçer-döver, tekstil makineleri gibi makine üretimi de sanayide önemli bir yer tutmaktadır. Ham pamuk üretiminin %12'si, koyun derisi üretiminin %20'si ve ipek üretiminin %60'ı yöresel olarak işlenebilmektedir.

Sanayide hafif sanayi ve tekstil büyük önem taşımaktadır. Pamuk ipliği, bez, ipek dokumacılığı, kenevir, örgü ipliği, trikotaj, dikiş-nakış, ayakkabı üretme, halı, kilim dokumacılığı, seramik, porselen işçiliği gelişmiştir. Pamuk, tekstil ve ipek endüstrisinde yoğun yenileştirme çalışmaları devam etmektedir. 127 şirketiyle ülkenin en geniş hafif sanayi firması Uzlegrom ipek, pamuk, yün ve deri ürünleri üzerine çalışmaktadır.

Özbekistan'da tüketim malları sanayi; hafif sanayi, gıda sanayi ve ağır sanayi gruplarından oluşmaktadır. Tüketim sanayi bu üç grubun yaklaşık olarak üçte bir paylarıyla oluşmaktadır.

Ağır sanayi ise yakıt-enerji, metalürji, makine, kimya, orman ürünleri ve yapı malzemelerine dayanmaktadır. Ağır sanayiinin genel toplam içinde oransal olarak yüksek olduğu görülür. Enerji sektörü; doğalgaz, petrol ve maden kömürüne dayanan Özbekistan'da kimya endüstrisi de gelişmiş olup, kimya sanayi tesisleri Navoi, Hokant, Namangan ve Andijan'da bulunmaktadır. Bu sektörlerin yanında, Özbekistan Orta Asya'nın en önemli makine ve ağır donanım üreticisidir.

Tablo 14. Bazı Sanayi Ürünlerine Ait Üretim Rakamları

	1995	1996	1997	1998	1999
Motorlu taşıt	300	25.358	64.908	54.456	58.800
Televizyon	64.873	139.590	268.450	192.468	45.200
Video	25.280	100.025	140.567	50.096	6.700
Elektrik (milyon kw-s)	47.453	45.420	46.056	45.935	45.300
Çimento (1000 ton)	3.419	3.277	3.286	3.358	3.300
Kimyevi Gübre (1000 ton)	943	1.029	954	897	877
Çelik(1000 ton)	367	466	379	360	355
Pamuk İpliği (1000 ton)	1.283	1.164	1.124	1.138	1.018

IMF, Republic of Uzbekistan-Recent Economic Developments, 2000

Özbekistan'da sanayie yönelik yatırımlar ve çeşitlendirme çalışmaları sürdürülmektedir. Bu çerçevede yeni bir sanayi sektörü olarak otomotiv sanayiinin oluşturulması, enerjide kendi kendine yetebilirliğin sağlanması ve tüketim mallarına ithal ikameci yatırımlar önceliklidir.

2.2.2 Tarım

Kara ikliminin hakim olduğu ülkede, toplam yüzölçümünün 2/3'ünü Kızılkum Çölü kaplamaktadır. Önceleri çok önemli olan kuraklık sorununu çözmek amacıyla, devlet denetiminde büyük sulama projeleri gerçekleştirilmiştir. 1996 yılı verilerine göre GSYİH'nin %22,5'i tarım sektörüne aittir. Ülkede nüfusun önemli bir bölümü tarımla uğraşmaktadır. Mevcut işgücünün %40,8'i bu sektörde istihdam edilmektedir. Pamuk, tahıl, pirinç, meyve, sebze ve hayvancılık tarım sanayiinin temel kollarıdır. Tarım sektöründen yapılan ihracat, ihracat girdilerinin %50'sini oluşturmaktadır.

Özbekistan'ın en önemli tarım ürünü pamuktur. Özbekistan dünyada pamuk üretimi yapan ülkeler arasında ABD, Hindistan, Çin ve Pakistan'dan sonra 5. sıradadır. Pamuk ihracatı açısından ABD'den sonra ikinci sırada yer almaktadır. Pamuk toplam tarımsal üretimin %40'ını oluşturmaktadır. Tarım ve hafif sanayi ürünlerinin çoğunluğu pamuk üretimine dayalıdır. 5.3 milyon ton pamuk üretimi ile önceleri dünyanın 4. pamuk üretici olan Özbekistan²³, işlenmemiş pamuğun büyük bir kısmı Moskova ile Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'nin Avrupa kıtasında yer alan diğer sanayi

²³ Mütercimler, a.g.e.,s.225

şehirlerine gönderilmektedir. Ancak yıllar itibariyle pamuk üretimi gittikçe düşmüş; 1996 yılındaki 4 milyon tonluk ürün rekoltesinin altında seyretmeye başlamıştır.

Diğer tarım ürünleri ise tahıl, meyve, sebze, badem, pirinç ve ipektir. Tahıl üretimi tüketim ihtiyacının çok az bir bölümünü karşılayabilmektedir. Özbekistan kendi kendine yeterliliği sağlamayı sanayide olduğu gibi tarım alanında da temel politikalarından biri olarak takip etmeye çalışmıştır.

Pamuk ağırlıklı üretim ortamında tarımsal reformlar asgari düzeyde kalmaktadır. Bunun yanında toprak reformunun yapılmaması da önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ülkenin iklim ve bitki örtüsü hayvancılığa, dolayısıyla sığır, koyun ve keçi beslemeye elverişlidir. Kazakistan ile birlikte, Özbekistan BDT içinde sığır yetiştiriciliğinde önde gelen ülkelerden biridir. Ülke genelinde büyük otlaklar mevcuttur. Astragan kürk koyuncululuğu gelişmiş olup, yılda 1 milyondan fazla astragan elde edilmektedir. Aral gölü kıyısında balıkçılık ve havyar üretimi de yapılmaktadır.

Tablo 15. Bazı Tarım Ürünlerine Ait Üretim Rakamları (1000 Ton)

	1995	1996	1997	1998	1999
Hububat (net rekolte)	2 000	2 743	2 875	3 283	3 406
Pamuk (ham)	3 934	3 350	3 641	3 206	3 652
Sebze	2 713	2 481	2 348	2 403	2 680
Meyve	1 223	1 059	1 051	879	848
Tütün	17	12	31	34	34

E.I.U. (The Economist Intelligence Unit) Country Profile, 2000

Özbekistan'da tarıma dayalı sanayideki yetersizlik, yetiştirilen ürünlerin verimsiz kullanılmasına sebep olmaktadır. Ülkede depolama ve gıda işleme tesislerindeki yetersizlik üretilen meyve ve sebzenin nihai kullanıcıya ulaşmadan bozulmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple gıda işleme ve paketlenme sanayi de dahil olmak üzere tarıma dayalı sanayi hükümetin kalkınmada öncelik verdiği alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.3 Madencilik

Özbekistan Diğer Orta Asya Cumhuriyetleri gibi madenler açısından zengin bir ülkedir. Ülke topraklarından 100'den fazla maden çıkarılmaktadır. En önemli zenginlik kaynağı olarak ise %99.99 saflıkta olan altındır²⁴. Altın üretiminde BDT ülkeleri arasında Rusya'dan sonra ikinci sırada yer alırken; dünyada 7. büyük altın üreticisi durumunda olan ülkenin, diğer önemli maden kaynakları, gümüş, bakır, demir, kurşun, çinko, volfram, uranyum ve tungstendir. Yeraltı hammadde kaynakları bakımından Özbekistan'ın dünyada ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir.

Ülkenin en önemli maden kaynağı olan altın yataklarının merkezi Nevai vilayetinde Muruntov'dur. Altın, toplam ihracatın %22'si ile ülkenin ikinci büyük ihracat kalemini oluşturmaktadır. Fakat altın üretiminde de düşme yaşanmaktadır. SSCB dönemindeki 70 milyon tonluk yıllık üretim düşerek 1996 yılı üretim değeri olan 60 milyon tonda sabitlenmiştir. Ülke 4.000 ons altın ihraç etmektedir. Bu sektörde 1 milyar dolar yatırım yapılması planlanmaktadır. 1995 yılında Zarafşan vadisinde faaliyete geçen Özbek-Amerikan ortak altın işletmesinde günlük yaklaşık 37 ton maden işlenmektedir. Madencilik sektörü, bu başarılı Özbek-Amerikan girişimi olan Zarafshan-Newont'un da etkisiyle yabancı yatırımcılar açısından en cazip sektörlerden biri olmuştur.

Tablo 16. Özbekistan'da Altın Üretimi

YILLAR	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Üretim (ton)	64.5	66.6	64.4	63.6	60.0	63.5	70.0	80.0
Bir önceki yıla göre- değişim (%)		3.3	-3.3	-1.2	-5.6	5.8	10.8	14.3

The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report 2000

Bunun yanında mineraller açısından da oldukça zengin bir ülke olan Özbekistan'ın topraklarında çok miktarda tuz yatakları, alüminyum, mermer, granit, değerli taşlar ve metaller, inşaat malzemeleri hammaddesi vardır. Sanayide renkli metallerin üretimi önemli yer tutmaktadır. Bu sanayi genel olarak bakır, altın, ısıya dayanıklı metallerin üretiminden oluşmaktadır. Bu alandaki en büyük işletme, Almalık'taki metalürji kombinasıdır.

²⁴ Mütercimler, a.g.e.,s.225

2.2.4 Enerji Kaynakları

Özbekistan geniş doğal gaz, petrol ve kömür yataklarına sahiptir. 1990 yılı üretimi 41 milyar metreküp olarak gerçekleşmesine rağmen, üretimin büyük bir kısmı nüfus ve sanayisinin büyüklüğüne paralel olarak iç tüketimde kullanılmıştır. 1990 yılında petrol çıktısı 2.8 milyon ton olarak gerçekleştirilmiş olup Namangan ve Fergana bölgelerinde yeni petrol yatakları keşfedilmiştir.

1995 yılında enerji sektöründe önemli üretim artışı kaydedilmiştir. Bununla birlikte ülke ekonomisinin enerji yoğun olması, özellikle elektrik tüketimi açısından sıkıntı oluşturmakta ve sistemin yenilenmesi ve etkinleştirilmesi gerekmektedir. 1996 yılı sonunda petrol üretimi 7.7 milyon tona, doğal gaz üretimi 49 milyar m³'e çıkarken 2000'li yıllarda petrol üretiminin 9 milyon ton, doğal gaz üretiminin 60 milyar m³ olması beklenmektedir. Ülkenin doğal gaz rezervleri 1.883 milyar m³, petrol rezervleri de 244 milyon ton olarak tahmin edilmektedir.

Ülke her yıl komşu ülkelere 4.6 milyar m³ doğal gaz ihraç etmekte ve gittikçe azalan miktarlarda petrol ithal etmektedir. 1996 yılının ilk 6 ayında Hükümetin izlemiş olduğu ithal ikameci politikalar neticesinde ülkenin ham petrol üretimi bir önceki yılın aynı dönemine kıyasla %6.2 oranında artarak günde 153.600 varil olmuştur. Petrol ve işlenmiş petrol ürünlerinin üretimindeki artış neticesinde Özbekistan Rusya'dan petrol ithalatına son vermiştir.

Tablo 17. Petrol ve Doğal Gaz Üretimi

YILLAR	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Petrol(bin gün)	varil/56	66	78	110	152	154	158	163	165
Doğalgaz (milyar m ³)	41.9	42.8	45.0	47.2	48.6	49.0	51.2	54.8	54.8

The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report 2000

2.3 Ekonomide Liberalizasyon Çalışmaları

Bir endüstri ve tarım ülkesi olan Özbekistan, ekonomik potansiyel bakımından BDT ülkeleri içerisinde 5. sırada yer almaktadır. Özbekistan yüksek bir ekonomik potansiyele sahiptir. 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından bir çok

ekonomik zorluklarla karşılaşmıştır. Cumhuriyetler arası ticaretin ve ödeme mekanizmalarının ortadan kalkması, aşırı tekelci pazar yapısı, bastırılmaya çalışılan enflasyon ve üretimdeki azalmalar gibi bütün Cumhuriyetlere özgü zorlukların yanında eski SSCB bütçesinden yapılan transferlerden gelen kaynaklardaki kayıp ve bunun ticari şartlara olan negatif etkisi Özbekistan'a özgü zorluklar olmuştur.

Bu şartlar altında Özbek yetkililer pazar ekonomisine yönelik dikkatli ve tedrici bir ekonomi politikası takip etme kararı almışlardır. 1992-1993 yılları boyunca üretimi ve tüketimi desteklemek için nispeten daha gevşek finansal politikalar takip edilmiştir. Aynı zamanda, fiyatların ve dövize ait esasların kısmi liberalizasyonu, yeni vergilerin sunulması, ithalat tarifelerinin geçici olarak kaldırılması, küçük dükkan ve meskenlerin özelleştirilmesi ve bankacılık, mülkiyet ve yabancı yatırım mevzuatının düzenlenmesi gibi çeşitli kararlar alınmıştır.

Bütün bu reform hareketlerinin yanında Özbek Hükümeti, enerji, madencilik ve ticareti çeşitlendirerek tarımda kendi kendine yeterlilik üzerine odaklanmıştır. Bu da bağımsızlığın ilk yıllarında dramatik düşüşler olmasını engellemiştir. 1991 yılında ülkenin reel GSYİH'sı %14 oranında düşmüş, ancak Sovyetler Birliği'nin %40'lık oranıyla karşılaştırıldığında bu rakam oldukça düşük kalmıştır.

Makroekonomik düzeydeki zorluklar ve 1993 yılında Rublenin alanından ayrılma Özbekistan'ı 1994 yılında uyguladığı iktisat politikalarını değiştirmek zorunda bırakmıştır. 1994 yılında Sum'un resmi para birimi olarak kabul edilmesinin öncesinde ve sonrasında Özbekistan Merkez Bankası para politikasını sıkılaştırmıştır. Hükümet de kendi tarafında tüketici desteklerini azaltmak ve firmalara bütçeden transferleri kesmek suretiyle sıkı mali politikalar uygulamaya başlamıştır. 1995'te hükümetin istikrar programı IMF'inin finansal desteğini almış ve Aralık 1995'te bir Stand-by anlaşması imzalanmıştır.

1995 ve 1996 yılları boyunca sıkı mali politikaların uygulanması ve yapısal reformların hızlandırılması sebebiyle Özbek ekonomisinde dikkate değer bir iyileşme görülmüştür. Fakat 1996 yılı sonlarında ekonomik reformların uygulanmasında

aksamalar olmaya başlamıştır. Bu da ülkenin iki temel ihraç ürünü olan altın ve pamuğun dünya piyasalarındaki fiyatlarının düşmesi ile tahıl ve pamuk hasadındaki rekoltenin umulandan az olması sebebiyle cari fiyatlar üzerine oluşan baskıya Özbek Hükümetinin bir reaksiyonudur. Bu çerçevede yetkililer para ve maliye politikalarını gevşetmişler, aksine ticaret ve döviz rejiminde kısıtlamalar getirmişlerdir. 1996'da GSYİH %1,6 oranında büyümüş, fakat bütçe açığı GSYİH'nin %6,9'u olmuştur. Aylık enflasyon yıl sonuna doğru %20 hızlanmıştır. Bu gelişmeler üzerine Stand-by anlaşması IMF tarafından askıya alınmıştır.

1997'nin başlarında enflasyonu düşürebilmek ve cari hesaplardaki açığı kapatabilmek için sıkı mali politikaların uygulanmasına geçilmiştir. Sonuç olarak makroekonomik performans değerleri yeniden yükselmeye başlamıştır. Resmi değerlere göre reel GSYİH 1997'de %52, 1998'in ilk yarısında ise %4 oranında yükselmiştir. Yine aynı dönem içerisinde tüketici fiyatları enflasyonu da % 2,1 ve % 1,7'ye düşmüştür.

Yapısal alanda 1997 ve 1998 yılları boyunca sıkı ticaret ve döviz politikaları uygulanmaya devam edilmiştir. Özelleştirme yatırım fonunun oluşturulması, mali sektör reformlarının yapılması gibi diğer bazı alanlarda da pazar ekonomisine dönük tedbirler alınmıştır. Döviz değişim kontrol mekanizması 1997 yılında ticaret dengesinin 78 milyon dolar gerilemesine sebep olmuştur. 1998'in ilk çeyreğinde 46 milyon dolarlık bir fazlalık vermiştir. Doğrudan yabancı yatırım seviyesi düşüklüğünü korumuştur. 1997'de 57 milyon dolarlık yani kişi başına 3 dolardan az bir yabancı yatırım oranı gerçekleşmiştir. Bu da diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında en düşük düzeydeki kişi başına yabancı yatırım oranıdır. Bu gelişmeler, Hükümetin 1998 yılında yabancı yatırımcıyı daha çok koruyan yeni bir yabancı yatırımlar mevzuatı çıkarmasına sebep olmuştur.

Serbest pazara geçiş aşamasında olan ülkede bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren özelleştirmeye büyük önem verilerek krizler aşılmaya çalışılmıştır. 1997 yılının ekonomi politikasında yer alan; yeni reformlar yapılması, özelleştirmenin hızlandırılması, yerli ve yabancı iş adamlarının teşviki, ulusal paranın döviz

karşısındaki değerinin korunması suretiyle vatandaşların ekonomik ve sosyal güvencelerinin sağlanması gibi önemli projeler 1998 yılında da gündemdeki yerini korumuştur.

Özbekistan ekonomisinde küçük ve orta ölçekli işletmelerin kalkındırılmasına önem verilmektedir. KOBİ'ler 25 sanayi dalında hizmet vermekteler. 1997 yılı, Özbekistan ekonomisinde özel sektörün payının arttığı bir yıl olmuştur.

Özbekistan, yabancı sermayeyi çekmek için, yabancı yatırımların geliştirilmesi yönünde bir çok kanun çıkarmış ve özelleştirmeye yönelik bazı girişimlerde bulunmuştur. Özelleştirme girişimlerinin küçük ölçekli işletmelerde başarılı olduğu söylenebilir. EBRD verilerine göre Özbekistan'ın 1996 yılı GSYİH'NİN %40 lık bir bölümü özel sektörce gerçekleştirilmiştir. Özel sektörün bu katkısının özelleştirilen %96'lık paya sahip küçük ölçekli işletmelerce gerçekleştirildiği görülmektedir. Ayrıca, Hükümetin halen kontrol ettiği ve hisselerinin sadece bir kısmı özel sektöre geçen işletmelerin hükümetçe özel işletme kabul edilmesi sonucunda özel sektörün toplam üretimdeki payı yüksek gözükmektedir. Orta ve büyük işletmeler ile tarım sektörü için süreç daha yavaş olarak işlemektedir.

Özbekistan'da işletmelerin özelleştirilmesine 1993 yılı sonlarında başlanmıştır. Mevcut bazı küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinde ilk aşama sonuçlanmıştır. 1995 yılı sonuna kadar 8.400 büyük tesis özelleştirilmiştir. 1996 yılının ilk yarısında ise 561 işletme anonim şirkete dönüştürülürken 231 işletme özelleştirilmiştir. 1996 yılının ilk yarısı itibariyle yaklaşık 48.000 işletme özelleştirilmiştir. Teoride bütün işletmeler özelleşecektir. Ancak, ülke için stratejik öneme sahip olan altın, uranyum, pamuk üretim tesisleri özelleştirme kapsamı dışında tutulmaktadır.

Ülkenin dövize olan ihtiyacı, satış yoluyla özelleştirilme yapılması yönünde hükümetin bir liste hazırlamasıyla sonuçlanmıştır. 1998 yılında özelleştirme gelirleri 8.9 milyar Sum (GSYİH'nın % 0.7'si) tutarında gerçekleşmiştir.

1999 yılında özelleştirme gelirleri 9,1 milyar Sum'a yükselmiştir. Özelleştirilen 448 birimden 373 şirket oluşturulmuş, bu rakamın 141 adeti Anonim Şirketi olarak, 156'sı Limitet Şirket ve kalan 26 firma da diğer şekillerde kaydedilmiştir. 31 Aralık 1999 tarihi itibarıyla Özbekistan'da ülkenin GSYİH'sının %28,5'ine tekabül eden 160.000 küçük ve orta ölçekli işletmenin olduğu belirtilmektedir.

Özbekistan Hükümeti Dünya Bankası ile anlaşarak oluşturduğu Özelleştirme Yatırım Fonları'nın desteği ile bir kitle özelleştirme planı yürürlüğe koymuştur. Bu planda, nüfusun geniş katılımı ile sermaye piyasalarının gelişimi öngörülmüştür. Özelleştirilen kuruluşları desteklemek için hükümet iki program oluşturmuştur. Devlet Mülkiyet Komitesi tarafından yönetilen fonlardan senet şeklinde verilen iki tip teşvik sağlanmaktadır.

1. %50'si "Uzgofond" transfer edilen bütün özelleştirme gelirlerinin bir kısmı girişimcilere imtiyazlı faiz oranlarıyla ödünç verilmektedir.
2. Bu senetlerin vadesi yaklaşık 2 yıl olup, 1 yıl daha uzatılabilmesi mümkündür.

Yapılan reformların yanında Özbekistan'da diğer bazı konularda ekonomik reformlar ele alınmayı beklemektedir. Bunların en önemlisi ise yeni bir vergi yasası çerçevesinde vergi reformunun yapılmasıdır. Özbekistan'da vergi toplanmasındaki uygulamanın şeffaf olduğu söylenemez. Muteber bir vergi düzenlemesi yoktur. Vergiler kıyasa dayanmakta ve bire bir durumlara göre değişmektedir. Yenilenmeyi bekleyen diğer bir konu ise, ulusal para birimi olarak Sum'un tam olarak dövize dönüştürülmesine izin verilmemesidir.²⁵

2.4 Dış Ticaret

1997 yılının ilk yarısında ihracat miktarı 1.553 milyar dolar, ithalat miktarı ise 1.827 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 1996 yılı sonu itibarıyla dış ticaret açığının GSYİH'İNİN %7'si dolayında gerçekleşmiştir.

Tablo 18. Özbekistan Dış Ticareti (milyon \$)

Yıllar	1994	1995	1996	1997	1998	1999
İhracat	2.940	3.475	3.534	3.695	2.888	2.812
İthalat	2.726	3.238	4.240	3.767	2.717	3.008
Hacim	5666	6713	7774	7462	5.605	5.820
Denge	214	237	-706	-72	171	-196

EIU Country Profile 2000

IMF, kayıt dışı yapılan ithalatın resmi rakamlarda yer alan değerlerin çok daha üstünde olduğunu belirtmektedir. Bu rakam kayıtlı ithalatın yaklaşık % 50'sine denk gelmektedir.

Özbekistan'ın ihraç ettiği mallar arasında pamuk, doğal gaz, renkli metaller, petrokimya ürünleri, teknik aletler, binek otomobili yer almaktadır. Özbekistan'ın ithal ettiği ürünler içerisinde orman ürünleri, elektronik aletler, tüketim malları ve bazı gıda ürünleri başta gelmektedir.

Tablo 19. Mal Kalemlerinin Dış Ticarettteki Oranları

Başlıca İhracat Kalemleri (%100) 1999	Başlıca İthalat Kalemleri (%100) 1999
Pamuk Elyafı	Makine ve teçhizat
Enerji	Gıda
Metaller	Kimyasal ürünler
Kimyasal Ürünler	Makine
Diğer	Diğer

EIU Country Profile 2000

Tablodan da anlaşılacağı gibi pamuk, petrol, doğal gaz, metaller ve kimyasal ürünler başlıca ihraç kalemleri arasında yer alırken; Makine-ekipman, gıda ve kimyasal ürünler ve metaller de başlıca ithal ürünleri olmuştur. Son beş yıl içerisinde özellikle modern teknoloji ürünleri, makine ve çeşitli malzeme ithalatında önemli miktarlarda artış olmuştur. İthalattaki temel maddelerde tüketim malzemelerinin tedarikinin esas olduğu görülmektedir. Bu kalemler arasında da özellikle gıda ve gıdaya yönelik maddeler ağırlıklıdır.

²⁵ Paragrafta kullanılan istatistik verilerinin alındığı kaynak: **Economic Intelligence Unit Uzbekistan Country Profile 2000**

Cumhuriyetler arası ticaret, diğer Cumhuriyetlere nazaran daha yoğun olmuştur. Bu sebeple, Sovyet ekonomi sistemine bağımlılıktan kurtulmak temel hedeflerden birini oluşturmaktadır. Bu münasebetle dış ticaretin çok yönlü olması için çalışılmıştır ve belirlenen hedefler doğrultusunda eski Sovyet Cumhuriyetlerinin dış ticaretteki payları giderek azalmıştır. Özbekistan, eski Sovyet Cumhuriyetlerinden Beyaz Rusya, Rusya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Türkmenistan ve Ukrayna ile serbest ticaret rejimi kapsamında ilişkilerini sürdürmektedir. Bununla beraber, Özbekistan'ın dış ticaretinde eski Sovyet Cumhuriyetlerinin payı %90'lardan %60'lara düşmüştür. Bu oran 1997 için 1996 yılındaki ihracatta %41.2'den 22.9'a, ithalatta da %43.5'ten %32.1'e düşmüştür. Bahse konu oranlardaki düşüşleri 1997 Temmuz ayında Güneydoğu Asya'da ve 1998 yılında Rusya Federasyonu'nda baş gösteren krizlere bağlamak açıklayıcı olacaktır. Bununla birlikte ülkenin dış ticaretinde ABD, Almanya, Güney Kore ve Türkiye'nin payı artmıştır. Dış ticaretin ülkelere göre dağılımı şu şekildedir:

Tablo 20. Özbekistan'ın Dış Ticaretteki Başlıca Partnerleri

İhracatın Coğrafi Dağılımı (%100) 1999		İthalatın Coğrafi Dağılımı (%100) 1999	
BDT	30.1	BDT	26.4
İngiltere	10.1	Almanya	11.3
İsviçre	9.8	ABD	7.7
Güney Kore	3.2	Türkiye	7.6
ABD	4.7	Güney Kore	13.6
Hollanda	2.9	İsviçre	3.9
Diğer	39.2	Diğer	29.5

EIU Country Profile 2000

Dış ticaret rejiminin liberalleştirilmesi yönünde adımlar 1994 yılında atılmaya başlanmış ve gümrük vergilerinde basitleştirilmeye gidilmiştir. İhracat kotası ve lisansına tabi olan ürünlerin sayısı 70'ten 4'e indirilmiş, ancak pamuk ve doğal gaz sınırlamaya tabi mallar arasında kalmıştır. 1995 yılında bazı ürünlerin ihracat vergileri de azaltılmış veya kaldırılmıştır.

Özbekistan, ithalatı azaltmak için çeşitli idari ve meşru tedbirler almaktadır ve bunda da oldukça başarılı olmuştur. Bu sebeple de Özbek iç piyasasında mal sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır. Hükümet döviz kontrol etmekte ve ihracat ve ithalat üzerine sıkı politikalar uygulamaktadır. Hükümet, 1998 yılı Ağustos ayında Rusya'da yaşanan

ekonomik ve mali kriz ve orduda yapılan devalüasyon nedeniyle Özbek pazarının Rus ürünlerinin akışından kurtulması amacıyla ülkeye gayri-meşru ya da yarı meşru yollarla getirilmiş olan tüketim mallarının satışını yasaklamıştır. Ne var ki, Özbek Hükümetinin ithalatta uyguladığı kısıtlamalar iç pazarda bazı ürünlerin kıtlığına sebep olmuştur. 1998 yılında ithalat oranı o kadar düşmüştür ki, kişi başına 120 dolarla 1992 yılından sonra gerçekleşen en küçük değer olmuştur.

İçeride yaşanan mal kıtlığının ciddi sosyal sorunlara yol açmasından kaçınmak için Hükümet, dış ticaretin bazı kısımlarını serbestleştirmiş ve 1998'de uygulanmaya başlanılan bazı ticaret kısıtlamalarını da yeniden gözden geçirmiştir. Bu çerçevede, 1 Ocak 1999 itibariyle bavul ticaretiyle getirilen şahıs malların ithalatından alınan gümrük vergisi kaldırılmıştır. Bu tür ticaretle getirilen gıda ve tüketim malları ithalatta önemli bir yer tutmaktadır. Bu uygulama etrafında hükümet vergi geliri kaybına uğrasa da mal kıtlığının böylece giderilip enflasyonun yükselmesinin önleneceği umut edilmektedir.

İthalatta yaşanan bu küçük serbestleşmenin aksine ihracatta biraz daha sıkı politikalar uygulanmaya başlanmış olup özellikle de gıda ürünlerinin ihracatı aşağıya çekilmiş ve gıda kıtlığı olabileceği endişesiyle gümrüklerde ve sınırlarda kaçak yolla ülke dışına gıda çıkarılmasına karşı sıkı kontroller getirilmiştir.

Bugün için bakıldığında Özbekistan'ın döviz rezervlerinin azlığı dolayısıyla bir sıkıntı içinde olduğu görülmektedir. Her ne kadar ihracatta kısıtlamalar yaşanıyorsa da ülkenin dövize olan ihtiyacı ihracata dönük büyüme yaklaşımının genel kabul görmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla da ihracat ülkede herhangi bir mal sıkıntısı oluşturmaması şartıyla teşvik edilmektedir. Buna yönelik çeşitli tedbirler de alınmaktadır.

Dış ticaretin ağırlıklı kısmı devlete ait dış ticaret şirketleri tarafından yapılmaktadır. 1 Nisan 1996 itibariyle geçerli olmak üzere "İhracata Yönelik Üretim Yapan Şirketlerin Teşvik Edilmesine İlişkin Kararname" yürürlüğe girmiştir. Buna göre üretimin en az %50'sini ihraç eden işletmeler için gelir vergilerinde %30 ve üzerinde indirim, %40-50'sini ihraç eden işletmeler için %20 ve %30 arasında ve üretiminin %20-40'ını ihraç eden işletmeler içinse %5-10 arasında vergi indirimi öngörülmektedir. Ayrıca ihracat yapan işletmeler, ihraç ürünlerinin üretiminde kullanılan girdilerin

KDV'sinden muaf tutulacaktır. Kararname, hammadde ve buna dayalı ürünlerin ihracatını yapan firmaları kapsamamaktadır. Pamuk, petrol ve ürünleri Kararname kapsamı dışındadır.

1 Ocak 1998'den itibaren kendi imalatlarını konvertibl dövizle BDT ülkelerine ihraç edecek işletmeler, (eğer Hükümetler arası anlaşmalarda diğer şartlar belirtilmemişse) aksiz (bandrol) vergisi ve katma değer vergisinden muaf tutulmuşlardır.

Özbekistan, 1997 yılında Rusya'nın ulaşım ağı sistemi üzerinden ihracatını sınırlayıp, Türkmenistan, Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden ihracatı artırmaya çalışmıştır. Söz konusu hat, Rusya üzerinden geçen hattın 1000 km daha kısadır. Koridorun geçtiği ülkeler kendi aralarında imzaladıkları anlaşmalar ile ulaşım tarifelerinde %50'lik indirim tanıma ve limanlarda ayrıcalıklı rejim uygulama taahhüdünde bulunmuşlardır.

Ayrıca Özbekistan, ekonomik ve politik seçeneklerini çoğaltmak için diğer Orta Asya Cumhuriyetleri ve bölge dışı devletler ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan devlet başkanlarınca birleşik bir kalkınma bölgesi oluşturma girişiminin bir parçası olarak sınır bölgelerinde özel bir ekonomik alan kurulmasına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Avrupa Birliği ve Özbekistan taraflar arasında ticaret ve ticaret dışı bağların geliştirilmesi için bir anlaşma imzalamışlardır. Diğer önemli bir gelişme ise, Özbekistan ve Kırgızistan arasında "Ebedi Dostluk" Anlaşmasının imzalanmasıdır.

2.4.1 Türkiye ile İlişkiler

1999 yılı verilerine göre Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatı bir önceki yıla göre %36.5 azalarak 99 milyon dolar, bu ülkeden ithalatı da yine aynı şekilde %50,6 oranında gerileyerek 47,5 milyon dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi %42 oranında daralarak 146,6 milyona inmiş ve karşılıklı ticaret 51,6 milyon dolar Türkiye lehine fazlalık vermiştir.

Tablo 20. Dış Ticaret Değerleri (1.000\$)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	DENGE	HACİM
1992	54.439	21.019	33.420	75.458
1993	213.518	31.934	181.584	245.452
1994	64.550	78.625	-14.075	143.175
1995	138.542	61.529	77.013	200.071
1996	229.859	56.479	173.380	286.338
1997	210.498	87.495	123.004	297.993
1998	156.176	96.201	59.975	225.377
1999	99.100	47.500	51.600	146.600
2000	81.905	85.794	-3.889	167.699

İGEME Statis ve DİE, 2001

2000 yılında, Özbekistan'ın Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı % 0.33, toplam ithalatı içindeki payı ise %0.12 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin ihracatında temizlik malzemeleri, makine ve cihazlar, halılar, organik maddeler ve demir çelik aksamalarının ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Özbekistan'dan ithalatta ise pamuk, bakır ve pamuklu dokumaların belli başlı kalemler olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.1.1 Türkiye'yle Özbekistan Arasında İthalat ve İhracatta Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret

Daha önce Türkiye'nin ihracatında temizlik malzemeleri, makine ve cihazlar, halılar, organik maddelerin yer aldığını belirtmiştik. 2000 yılında ithalatın yapısı ise aşağıdaki biçimde oluşmuştur :

Tablo 21. İthalatta Önem Arz Eden Ürünler (2000)

Madde	Değer (\$)
Uçucu Yağlar, Rezeinoitler ve Parfümeri	4.089.860
Sabunlar, Yüzey Aktifleri ve Organik Maddeler	2.771.629
Muhtelif Kimyasal Maddeler	4.072.081
Karton ve Kağıt	4.572.888
Pamuk	47.248.320
Demir ve Çelikten Eşya	2.035.502
Alüminyum ve Alüminyumdan Eşya	2.214.395
Kazan ve Makineler	7.160.154
Elektrikli Makine ve Cihazlar ile Bunların Aksamları	2.251.014

Bağımsızlığın kazanılmasının ardından Özbekistan'da serbest piyasa ekonomisine geçilme çalışmaları yapılmaya başlanmış, bu çerçevede önemli gelişmeler sağlanmıştır. Ülke ekonomisinin ve özel sektörün canlandırılması, ekonomik mevzuatın, özellikle yatırım konusunda, iyileştirilmesinde önemli bir yol kat edilmiştir.

Özbekistan, 20 milyonu aşan nüfusu ve Sovyet döneminde inşa edilmiş olan sanayi yapısının diğer cumhuriyetlere göre daha gelişmiş olması dolayısıyla, Orta Asya'nın en hareketli ekonomisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber sahip olduğu yeraltı kaynaklarının zenginliği de dikkat gerektiren bir husustur. Bu faktörler dikkate alındığında ülkenin gelecek yıllarda gittikçe daha çok zenginleşeceği düşünülebilir.

Türkiye'nin Özbekistan'la ilişkileri, ülkenin bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, bağımsızlığı resmen kabul edip bu ülkeye büyükelçi tayin etmesiyle başlamıştır. Her ne kadar ilk başlarda, yeni oluşumun ve şaşkınlığın getirdiği çekingen politikalar takip edildiyse de, ardından hızlı bir açılım, iki ülke yetkililerinin desteği, tarih ve kültürel bağların sayesinde hızla gerçekleşmiştir. Yalnız, son zamanlardaki gelişmelerinde gösterdiği gibi iki ülke arasındaki ilişkiler siyasi gelişmelerin etkisinde kalmaktadır.

Özbekistan'da Türk girişimcileri mal ve hizmet faaliyetleri yürütmektedir. Ülkede tekstil, enerji, elektronik, telekom, gıda, turizm ve bankacılık alanlarında yatırım yapan girişimcilerimiz mevcuttur. Bununla beraber, mevcut potansiyel ve diğer ülkelerle kıyaslandığında, bu girişimler yeterli değildir.

Özbekistan'la ilişkide Türkiye, turizm alanına yatırım yapabilir. Çünkü Semerkant, Taşkent ve Buhara gibi tarihi eserlerle dolu kentler, turizm açısından son derece önemli yörelerdir.

Özbekistan'ın son derece zengin doğal kaynaklara sahip olması diğer batı ülkelerinin de ilgisini çekmektedir. Dünyanın önemli altın üreticisi olan Rusya'nın ürettiği altının yaklaşık 4-5 katını üretmekte, diğer yandan Türkiye'de üretilen pamuğun

da yaklaşık olarak aynı oranda daha fazlasını üreten Özbekistan'da, ilgili hammaddeleri işleyecek müesseselerin yeterli düzeyde olmaması cazip bir yönü ortaya koymaktadır.

Diğer yandan yukarıdaki anlatıldığı üzere Özbekistan ithalat konusunda ciddi anlamda sıkıntı çekmektedir. Durum bu şekildeyken yinede devreye dış ticarete kullanılabilir diğer ödeme yöntemleri girmelidir. Kliring Özbekistan'la yapılacak ticarete kullanılabilir bir ticaret kolaylığı olarak karşımıza çıkabilir. Ülkeler, karşılık ihracattan doğacak alacak ve borçları "kliring ofisleri" veya merkez bankaları aracılığı ile kendi mülk paraları ile ödeme yoluna gidebilirler. Barter yönteminden farklı olarak, kliringde ithalatçı ve ihracatçılar arasında doğrudan ilişki ortadan kaldırılmış olacaktır. Bu sistemin işleyebilmesi için kliring ofisleri veya merkez bankaları arasında sıkı işbirliği yapılması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, ithalatçı malın bedelini kliring ofisine ödeyemediği zaman, diğer ülkedeki ihracatçı alacağını tahsil edemez. Bankaların etkin bir şekilde çalışması bu yöntemin kullanılmasında son derece önemli bir faktördür. Bankacılık sisteminin gerekli biçimde çalışmalarını yapabilecek düzeye gelmelerine kadar kliring ofislerinin kurulmasıyla bu teknik kullanılırsa, Özbekistan'la yapılan ticarete artış gerçekleşebilir.

Burada da Eximbank kredilerinin mevcut olduğunu görmekteyiz. İki ülke arasında Eximbank'ın Özbekistan'a kredi vermesi yönünde İyi Niyet Protokolü 1992 yılında imzalanmıştır. 1999 yılına kadar Özbekistan'a 125 milyon doları ihracat kredisi, 250 milyon doları da proje kredisi olmak üzere 375 milyon dolarlık kredi açılmış ve bu kredinin ihracat kısmı tamamen kullanılmış, ancak proje kredisinin sadece 158.12 milyon dolarlık bölümü kullanılmıştır. Kredinin geri kalan kısmının kullanılması Özbekistan tarafının uygun projelerini Eximbank'a iletmesine bağlıdır.

Bölgeye yönelik Türk Eximbank proje kredileri başlıca üç sektör altında toplanmıştır. Bunlar turizm ve diğer hizmet sektörleri, tüketim malları üretimine yönelik yatırımlar ve sınai yatırımlar.

2.4.1.2 Anlaşmalar ve Protokoller

Türkiye Cumhuriyeti ile Özbekistan Cumhuriyeti arasında 1991 yılından itibaren ekonomik, kültürel, bilimsel ve eğitsel alanda pek çok protokol ve anlaşma imzalanmıştır. Özbekistan ile Türkiye arasındaki ticaretin altyapısını oluşturan anlaşma ve protokoller aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 22. Özbekistan ile Türkiye arasındaki oluşturan anlaşma ve protokoller

Anlaşma	İmza Tarihi	İmza Yeri	R.G. Tarih ve No'su
Ticaret ve Ekonomik İşbirliğine Dair Anlaşma	13.04.1998	Taşkent	-
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	28.04.1992	Taşkent	12.05.1995 22200
Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	08.05.1996	Taşkent	07.06.1997 23103
Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma	09.07.1995	Taşkent	07.01.1996 22516

DTM

Bunun yanında, 12 Nisan 1993 tarihinde Türk-Özbek İş Konseyi kurulmuş olup, Türk-BDT İş Konseyleri çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmekte ve 283 üyesi bulunmaktadır.

2.4.1.3 Türk ve Diğer Yabancı Girişimlerin Özbekistan'la Ticarete Karşılaştıkları Problemler

Türk-Özbek ticari ilişkileri, rakamların da ifade ettiği gibi, inişli çıkışlı bir çizgi üzerinde gitmektedir. Her ne kadar Özbekistan Türkiye'ye uzak bir iç kara devleti olsa da, bu sebeple taşımacılıkta önemli bir sorunla karşılaşmamaktadır. İki ülke arasındaki ticareti etkileyen iki temel nokta vardır. Bunlardan birincisi vize sorunu; ikincisi ise döviz sistemi dolayısıyla oluşan konvertasyon problemidir. Bu problemlerin çözülmesinin olumlu sonuçlara yol açacağı açıktır.

Vize sorunu, Özbekistan'la ticari ilişkiler kurmak isteyen Türkiyeli iş adamlarının açısından oldukça önem verilen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbekistan'ın zengin etnik yapısı sebebiyle, Özbekistan'dan vize almak oldukça zor bir

prosedür takibini gerektirmektedir. Bu sebeple de özellikle acil işi olan iş adamları bu uygulamadan zarar görmektedirler. Uzun süreli vizeler ise orada ikamet eden iş adamlarına verilmektedir. Şu anda uzun süreli vize sahibi iş adamı sayısı oldukça azdır. Bu sorunun karşımıza çıkmasında akla gelen yinede karşı tarafın bazı konularda bilinçli olmaması ve ya bilinçli olarak ilgili şekilde davranmasıdır.

İkinci problem ise konvertasyonda yaşanmaktadır. Bütün işlemler Sum üzerinden yapılmaktadır. Konvertasyon işlemleri Merkez Bankası aracılığıyla olmakta ve açılan ihalede ancak %10-30 arası bir miktar dolara çevrilmekte ve geri kalan ödemeler Sum üzerinden yapılmaktadır. Sum olarak kalan kısmı ise enflasyonist baskı ortamında değerini yitirmektedir. Konvertasyon sorunu dolayısıyla Özbekistan'a ihracat yapan firmalara ihraç bedeli karşılığının ancak bir kısmı yukarıda da belirtildiği üzere döviz cinsinden ödenmekte, kalan kısım ise mal olarak veya Sum üzerinden verilmektedir. Devletin belirlediği değer ile reel değer arasında büyük bir farklılık gözlemlenmektedir. Dolayısıyla resmi döviz kuruyla kara borsa fiyat arasındaki yaklaşık 4 kata varan bir farklılaşma olmaktadır. (26.05.1999 tarihi itibarıyla Reuters'in belirlediği değer \$1=625 Sum'dır). Bu da ülkede iki çeşit fiyat uygulanmasına sebebiyet vermektedir. Devletin belirlediği döviz kuru, reel değerinin altında bir rakam olduğu için ihracat yapan veya orada faaliyette bulunan Türk firmaları genel olarak karaborsa değerini baz almakta bu da fiyatlarda nominal bir yükseklik ifade etse de reel bazda standart değerinde olduğu görülmektedir. Ancak Türkiye'yi ziyaret eden Özbekler, fiyat farklarını gördüklerinde Türk firmaları Özbekistan'a yüksek fiyatla mal satıyor yaklaşımına girmektedirler.

Özbekistan'a yatırım yapan firmalar da, ticaret yapan firmalar gibi konvertasyon sorunuyla karşı karşıya kalmakta ve bu sebeple enflasyonist ortamda satış bedelini Sum olarak tutmaktansa yatırım yapmaya yönelmektedir. Ancak aynı problem ara malların ithalatında da yaşandığı için yatırımları kısmen atıl kalmaktadır. Bununla beraber, yatırım yapan firmalar mallarını bizzat komşu ülkelerde satmak ve karşılığı dövizini beraberlerinde getirmek suretiyle faaliyet göstermektedir.

İki ülke arasındaki ticareti etkileyen bu iki temel sorun dışında diğer bazı sorunlar da bulunmaktadır. İkili ekonomik ilişkilerde karşılaşılan bu sorunlardan biri, ülkede bankacılık sisteminin gelişmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bankalara

yatırılan, özellikle şirket hesabında bulunan ve maaş ödemek üzere büyük miktarlarda talep edilen para istenilen sürelerde çekilememekte, ayrıca para transferleri uzun sürmektedir. Ziraat Bankası'nın kurduğu ortak banka tek başına yeterli olmamakta, Taşkent dışında iş yapan firmaların yetersiz bankacılık sisteminden şikayet ettikleri belirtilmektedir.

Finansman da diğer önemli sorunlardan biridir. Özbekistan'da faaliyet gösteren Türk firmaları finansman açısından faaliyetlerinde Batılı rakiplerine göre dezavantajlı durumdadırlar.

Son olarak da Özbekistan'ın mevzuatının sık sık değişmesi önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu problemin çözümü için mevzuat değişikliklerinden Türk İş çevrelerinin zamanında haberdar olması gerekmektedir. Bunun dışında ilişkilerin siyasi boyutundaki değişimler dolayısıyla bazı iniş çıkışlar olmaktadır. Aslında yukarıdaki sorunların tamamına yakını siyasi otorite dolayısıyla ortaya çıktığı da son derece açıktır.

2.4.2 Ülkedeki Diğer Yabancı Yatırımlar

Bölgedeki coğrafi konumu ve ekonomik yapısı zengin yeraltı kaynakları ve tarım potansiyeli ile; ucuz işgücü, elektrik, doğalgaz ve petrol gibi olanaklarıyla Özbekistan yatırımlara çok elverişli bir ülkedir.

Özbekistan'daki yabancı sermayeli girişimlerin sayısı sürekli artmaktadır. Ancak buna rağmen hükümetin izlediği iktisadi politika sonucunda kişi başına düşen yabancı yatırım miktarı diğer eski Sosyalist Cumhuriyetlerinkinden daha düşüktür. 1997 yılı başı itibariyle ülkede 3.061 yabancı sermayeli firma kaydedilmiştir. Bu miktarın 359'u Rusya, 234'ü Türkiye, 199'u ABD, 146'sı Afganistan, 91'i İngiltere, 86'sı Almanya, 66'sı Güney Kore ve 62'si Çin firmaları tarafından kurulmuştur.

Ülkedeki en büyük yabancı yatırım, Daewoo'nun Fergana'daki otomotiv yatırımınıdır. Toplam yatırım miktarı 600 milyon dolardır. Bunun yanı sıra Daewoo yaklaşık 1.5 milyar dolarlık telekomünikasyon projesini de üstlenmiştir. Daewoo'nun

dışında Finlandiya menşeli Nokia da GSM sistemi kurmak üzere ÷lkeye yatırım yapmıştır.

Otomotiv sektöründe yatırım yapan veya planlayan firmalar arasında Koç Holding, Tatra, Mercedes gibi firmalar yer almaktadır.

İngiliz Oxus Resources 1999 yılında 140 milyon dolarlık yatırımla çinko, bakır ve kurşun fabrikası inşa edip işletmeyi düşünmektedir. Ayrıca Özbek Hükümeti Alüminyum fabrikası için yatırım gerçekleştirecek bir yabancı ortak aramaktadır (224 milyon dolarlık proje). BAT ise Özbekistan'da 232 milyon dolarlık yatırım yapmayı planlamaktadır.

3. KAZAKİSTAN

Kazakistan'daki geçiş sureci iktidar değişikliği olmaksızın çoğunlukla eski komunist partisi kadrolarınca yonlendirilmektedir. Kuşkusuz ki en önemli faktör iki defa cumhurbaşkanlığına seçilen Nursultan Nazarbayev'dir.

Nazarbayev reformları gerçekleştirmeye çalışırken her ne kadar yönetimde, kültürde ve eğitimde "Kazaklaştırma" politikası gtse de ülkede yaşıyan Rus nüfusun yoğunluğundan dolayı dengeli bir politika izlemektedir. Anayasadaki "vatandaşlık" kavramı gereğince ülkede yaşıyan herkes milliyetine bakılmaksızın Kazakistan vatandaşı sayılmaktadır. Yine anayasada Rusça "Halklararası İletişim Dili" olarak tanımlanmıştır. Rusya ile 3000km'lik ortak sınıra sahip olması, zengin yer altı kaynakları ve endüstri bölgelerinin bulunduğu kuzey kısmında nüfus büyük çoğunluğunu Rusların oluşturmaması, Kazakistan'ı Orta Asya cumhuriyetleri arasında Rusya faktörünün en ağırlıklı hissedildiği ülke kılmakta ve Rusya ile ilişkilerin son derece dikkatli yürütülmesini gerektirmektedir. Ülkedeki tüm siyasi gruplar Rusya ile ilişkilerin önemini vurgulamakla birlikte Kazak milliyetçiliğini savunan muhalefet parti liderlerinin bir kısmı, Rusya'ya verilen tavizler dolayısıyla eleştiriye bulunmakta, ancak Kazak ulusal kimliğinin henüz oluşmamış olması, ekonomik sorunlar ve askeri gücün yokluğu gibi nenlerden dolayı şimdilik radikal olmayan uzlaşmacı bir tutum sergilemektedirler.²⁶

Anlaşılabacağı üzere diğer cumhuriyetlere benzer olarak Kazakistan'da da milli ve ulusal kimlik henüz tam olarak ve önem verilerek benimsenmemiştir. Bunun sonucunda Türkiye'nin ilgili bölgeyle dış ticaretinde ve diğer ilişkilerinde dil, din, aynı kökene sahip olma avantajlarını kullanarak girişimde bulunması söz konusu olamaz. Bu soruna özellikle Kazakistan cumhuriyetinin kültürel analizi sırasında yoğun olarak rastlanmaktadır.

²⁶ ke, a.g.e.,s.44

3.1. Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu

Eski Sovyetler Birliği içinde 2. en geniş yüzölçümüne sahip ülke olan Kazakistan'ın, Sovyet üretim sistemi ile entegre olmuş ekonomisi, 1990 öncesinde metalurji ve maden çıkartılmasında uzmanlaşmıştı. Sovyetler Birliği'nin dağılması, bu ekonomik bağları koparmış ve yüksek enflasyon ile birlikte ekonominin yeniden yapılanmasının sebep olduğu genel düzensizlik ortamında 1990-1995 yılları arasında GSYİH %48,9 oranında gerilemiştir. 1996 ve 1997 yıllarında pozitif büyüme sağlanmış olmasına rağmen, bu iyileşme, Asya ve Rusya'da yaşanan ekonomik krizler nedeniyle petrol ve maden fiyatlarındaki şiddetli düşüslere bağlı olarak kısa süreli olmuştur²⁷.

Tablo 23. GSYİH'nin Sektörel Dağılımı (%)

SEKTÖRLER	1993	1999
Tarım ve Ormancılık	16,2	9,9
Endüstri	28,3	25,6
İnşaat	10,5	4,8
Taşımacılık, Telekomünikasyon	9,9	12,9
Ticaret	7,8	15,0
Diğer	27,3	31,8

EIU(The Economist Intelligence Unit)-Kazakhstan Country Report, April 2001

3.1.1 Doğal Kaynaklar

Kazakistan, petrol ve doğal gaz rezervleri yönünden zengindir. Tam bir tespit yapmanın güçlüğüne rağmen, British Petroleum (BP), 1997 yılı sonu itibarıyla toplam Kazak petrol rezervlerinin 8 milyar varil civarında olduğunu ifade etmektedir, ki bu dünya toplam rezervinin %0,8'ini oluşturmaktadır. Kazak petrolünün kullanılma oranı (rezerv/üretim) ise, %42,5'dir. Kazakistan'ın doğal gaz rezervi de dünya toplam rezervinin %1,3'ünü oluşturmaktadır. Bu doğal gaz rezervi Kazakistan ile Rusya Federasyonu arasında ihtilafa konu olmaktadır. Ayrıca, ülkede zengin maden yatakları

²⁷ EIU(The Economist Intelligence Unit)-Kazakhstan Country Profile, 2000

vardır. Bunlar içinde altın, demir filizi, bakır, krom, kurşun, wolfram, tungsten ve çinko sayılabilir

Kazakistan, Sovyetler Birliği döneminden kalan iki ciddi çevre problemi ile karşı karşıyadır. Bunlardan birisi, doğu sınırına yakın Semipalatinsk bölgesinin Sovyetler Birliği döneminde nükleer deneme alanı olmasından kaynaklanan radyoaktivite sorunudur. Bölgede kansere yakalanma oranı ortalamanın üzerinde olmamakla birlikte, radyoaktivitenin insan sağlığı ve çevre üzerinde uzun dönem etkileri hala belirsizdir. İkinci bir sorun da, Kazakistan'ın kıyısı olduğu Aral Gölü'nün Siriderya ve Amuderya nehirlerinin Orta Asya'daki pamuk üretimi nedeniyle aşırı kullanımı dolayısıyla kurumakta olmasıdır. Kalan su da böcek ilaçları ve gübre atıkları ile kirlenmekte olduğu için, bölge nüfusu ve tarımsal kullanım açısından çok önemli sorunlar doğmaktadır.

3.1.2 Nüfus

Yüzölçümü açısından dünyanın 9. , eski Sovyetler Birliği'nin 2. en büyük ülkesi olan Kazakistan'da nüfus yoğunluğu kilometrekareye 5,7 kişidir. Nüfusun çoğunluğu, ülkenin kuzey ve güney doğusunda yaşamaktadır. Nüfusun 2/3'ü, özellikle ülkenin güneyinde olmak üzere, kırsal kesimde bulunmaktadır. Bağımsızlıktan sonra, 1991-1995 yılları arasında, nüfus yılda %0. 2 oranında azalmıştır. Bunun sebebi, doğal nüfus artış hızının, dışarıya olan göçe yetişememiş olmasıdır. 1989-1995 yılları arasında, 1,3 milyon kişi Kazakistan dışına göç etmiştir. Bunların çoğu, Rusya'ya göç eden etnik Ruslardır; etnik Alman nüfusunun da yarısı Almanya'ya gitmiştir.

1995 yılı itibariyle, nüfusun %46'sını Kazaklar, %35'ini Ruslar, %5'ini Ukraynalılar, %3'ünü Almanlar ve yaklaşık %11'ini de diğer etnik gruplar oluşturmaktadır. Azınlıkların ülke dışına, ülke dışındaki Kazakların içe göçü ve yüksek Kazak doğum oranları sayesinde, yakın gelecekte Kazak nüfusun ülkede mutlak çoğunluğu oluşturacağı tahmin edilmektedir.

Kazak nüfusunun yaş ortalaması 20'nin biraz üzerindeyken, bu rakam Ruslar için 46'dır. Toplam nüfusun %55. 6'sı gibi yüksek bir oranı çalışma yaşındadır. Bu durumda işgücünden çıkan her Kazak'a karşılık 3'ü işgücüne girmektedir.

3.2 Sektörler

3.2.1 Sanayi

Kazak sanayii, doğal kaynakların çıkarılıp işlenmesi ile makine üretimi üzerinde yoğunlaşmıştır. En büyük alt sektör 1997 yılı itibarıyla sanayi üretiminin %25,6'sını ve toplam ihracatın %30,2'sini oluşturan petrol sektörüdür. İkinci en büyük sektör ise, yine 1997 itibarıyla sanayi üretiminin %25,4'ünü ve toplam ihracatın %32,4'ünü oluşturan metalürji sektörüdür. 1990 yılında toplam endüstriyel üretimin %64'ünü oluşturan ağır sanayi, 1997 yılında bu oranı %71'e yükseltirken, hafif sanayi sektörü, bağımsızlıktan bu yana sürekli daralmaktadır. 1990 yılında toplam endüstriyel üretimin %15,6'sını oluşturan hafif sanayinin payı 1997'de %2,1'e düşmüştür. Madencilik ve petrol alanlarında 1996-1997 yılları içinde kaydedilen iyileşmeler ise, artan yabancı yatırıma bağlı olmuştur. 1997 yılında en fazla büyüme gösteren sektörler, demir metalürjisi (%24), doğal gaz üretimi (%20), demir dışı metal üretimi (%15) ve petrol üretimi (%11) olurken, en fazla küçülen sektörler; kimyasal ve petrokimyasal işleme (%34), makina üretimi (%30) ve işlenmiş petrol ürünleri (%15-20) olmuştur.

Kazakistan'da tüketim malı üretimi yok denecek kadar azdır. Örneğin, 1995 yılının toplam ihracatının sadece %0,3'ü tüketim malıdır. Bölgesel olarak az miktarda üretilen tüketim malları da genellikle düşük kalitededir.²⁸

3.2.2 Tarım

1990 yılında GSYİH'da %34,9 olan tarımın payı, 1997 yılında %10,9'a düşmüştür. Ancak tarım sektörü hala toplam işgücünün %20-25'ini barındırmaktadır ve ihracatın 3. büyük kaynağıdır. Başlıca tarımsal ürünler; tahıl, et ve yündür. Tarımsal alanların yüksek kalitesine rağmen, iklim koşullarının değişkenliği nedeniyle bazı yıllarda tarımsal üretim düşmektedir. Aral Gölü'nün kurumakta olması da özellikle Güney Kazakistan'ın Çimkent ve Kızıl-Orda bölgelerindeki pamuk üretimini olumsuz

²⁸ Kazakhstan, Economist Intelligence Unit, Country Report, October 2000

yönde etkilemektedir. Tarımsal gelişmenin önündeki önemli bir engel de tarımsal arazi için serbest mülkiyet haklarının olmayışı ve buna bağlı olarak iyi işleyen bir arazi piyasasının gelişmemesidir.

3.2.3 Madencilik

Kazakistan madenler açısından çok zengindir. Ülke, eski Sovyetler Birliği'nin krom rezervlerinin %90'ına, kurşun, tungsten, bakır ve çinko rezervlerinin yarısına ve bölge kömürünün %20'sine sahiptir. Ancak 1991'den beri gerek Rusya'nın talebinin azalması, gerek de Rus firmaların Kazak girişimcilerinin talep ettiği dünya piyasa fiyatlarını ödeme gücünün olmamasından dolayı tüm işlenmemiş madenlerin üretimi şiddetli şekilde azalmıştır.

Kazakistan oldukça büyük altın rezervlerine sahip olmasına rağmen, yabancı şirketler, bunlardan yararlanmak üzere ortaklıklar kurmakta başarılı olamamışlardır. Gelecek yıllarda, ülkede bulunan ve çok az miktarda işletilen 137 altın ve gümüş yatağının değerlendirilmesine öncelik verilecektir.

3.3 Ekonomide Liberalizasyon Çalışmaları

Kazakistan'da bağımsızlıktan bu yana ekonomi politikaları, neredeyse tüm varlıkların devlet mülkiyetinde olduğu merkezi planlamadan, özel sektörün ağırlık kazandığı piyasa temelli ekonomiye geçme üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu geçişin ilk 5 yılında Sovyet sistemi içinde kurulan ihracat piyasasının çöküşü ve büyük ölçekli Sovyet mali yardımlarının kaybedilmesi nedeniyle çok şiddetli üretim düşüşü yaşanmıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Kazakistan'ı çok büyük ölçekli, üretkenliği ve rekabet gücü düşük bir ağır sanayi sektörü ile başbaşa bırakmış, üretkenliği artırma fırsatı olmasına rağmen dünya piyasaları ile rekabete girmek üzere girişimlerin yeniden yapılanması yavaş bir süreç olmuştur.

Kazakistan'daki özelleştirme, Orta Asya'da en başarılı olanlardan biri olarak kabul edilmiş olsa da, özellikle yeterince şeffaf olmamasından dolayı yolsuzluklarla

özdeşleşmiştir. Hükümet kamu teşebbüslerinin satışı ve bunlardan elde edilecek gelirler konusunda, ısrarla gerçekçi olmayan hedefler belirlemektedir. Kazakistan'ın Özelleştirme Kurumu, 1991-1997 yılları arasında hisseleri satılan 17 070 adet işletme olduğunu ve yalnızca 1997 yılında 1 206 şirketin anonim ortaklığa dönüştürüldüğünü belirtmektedir. Bunların çoğu küçük ve orta ölçekli işletmeler olmakla birlikte, Kazakistan'ın endüstriyel çıktısının %80'inden fazlasını üreten 204 büyük endüstriyel firma da özelleştirilmiştir.²⁹ Kazakistan'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne yapmış olduğu üyelik başvurusu kabul edilirse, ülkenin dünya ekonomisi ile entegrasyonu kolaylaşacak ve yabancı yatırım miktarı artacaktır.

Bağımsızlıktan sonra Kazakistan'ın tutarlı bir ekonomik reform programı uygulaması da zaman almıştır. Ülkenin ruble kullanım alanının dışına çıkması, 15 Kasım 1993'te yeni bir para birimi olan Tenge'nin kullanılmaya başlanmasını zorunlu kılmıştır. ABD doları ile tam konvertible olan Tenge, 1997 yılında Dolar karşısında sadece %2,8 değer kaybederek genel olarak değerini korumuştur. Enflasyonun önlenmesi yönünde de çalışmalar yapılmış, 1992-1993 yıllarında %1 000'lerin üstünde olan enflasyon oranı 1996'da %26,8'e, 1997'de ise %11,2'ye çekilmiştir. Kasım 1998 itibarıyla Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bankası (National Bank of Kazakhstan/NBK) ülkede enflasyonu, diğer eski Sovyetler Birliği ülkeleri ile karşılaştırıldığında çok düşük bir oran olan %2,8'e kadar düşürmüştür.

Bağımsızlıktan sonra, Kazakistan'ın karşılaştığı bir diğer önemli sorun da vergi gelirindeki büyük çöküş ve Rusya'dan gelen dış yardımların kaybolması sonucu toplam kamu gelirlerinin 1990 yılında GSYİH'nin %39,8'i iken 1993 yılında %23,3'e düşmesi olmuştur. Bu da özelleştirmeden elde edilecek gelirin önemini arttırmaktadır. Nitekim 1997 yılı boyunca elektrik ve petrol şirketlerinin özelleştirilmesi sayesinde bütçenin durumu ciddi boyutta iyileşmiştir.

Bununla beraber, ülkenin ihtiyaç duyduğu mali reformların gecikmesi nedeniyle 1995 yılında GSYİH'nin %3,2'si oranına kadar düşürülmüş olan bütçe açığı, 1997 yılında yeniden yükselerek GSYİH'nin %7'sine ulaşmıştır. Mali ve yapısal reformların

²⁹ EIU (The Economist Intelligence Unit)-Kazakhstan Country Profile 2000

yetersizliği ülkeyi dışarıdan gelecek ekonomik şoklara karşı da korunmasız bırakmış ve bunun sonucunda 1998 yılında özellikle de petrol fiyatlarında yaşanan ani ve şiddetli azalma karşısında hükümet önlem almakta gecikince ülkede ekonomik kriz başlamıştır.

Bu koşullar altında, Tenge'nin değer kaybetmesi ve ülke ihracatçıları ile yerli üreticilerin rekabet güçlerini kaybetmesi beklenmektedir.

3.4 Dış Ticaret

Kazakistan'ın uluslararası ticaret istatistikleri, yetersiz ve yaklaşık değerlerden oluşmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde Rusya ile kronik ticaret açığına sahip olan ülke, bağımsızlıktan sonra da batılı ve BDT üyesi ticaret ortakları ile büyüyen açığa sahiptir. 1997 yılında GSYİH'nin %1,7'si olarak gerçekleşen ticaret açığı, dünyada hammadde ihraç fiyatlarında yaşanan çöküş nedeniyle 1998 yılının ilk 9 ayında büyük ölçüde artarak GSYİH'nin %6,9'una yükselmiştir.

Tablo 24. Kazakistan'ın Dış Ticareti (milyon \$)

	1996	1997	1998	1999	2000
İhracat	6 291,6	6 899,3	5 870,5	5 988,7	9 485,7
İthalat	6 626,7	7 175,7	6 671,7	5 645,0	7 452,1
Hacim	12 918,3	14 055,0	12 542,2	11 633,7	16 937,8
Denge	-335,1	-276,4	-801,2	343,7	2 033,7

E IU(The Economist Intelligence Unit)-Kazakhstan Country Report, April 2001

Kazakistan'ın dış ticareti ülkenin ekonomik yapısındaki zayıflık nedeniyle büyük ticaret açıklarına karşı hassastır. Ülke ihracatının en önemli kısmı petrol ve ana metaller olmak üzere iki ana ürüne bağımlıdır. Bu ürünlerin fiyatlarındaki düşüşler – 1998 krizinde Güneydoğu Asya krizinden sonra olduğu gibi- ihracat gelirlerinin kaçınılmaz olarak düşüşüne neden olmaktadır. İthalata bakıldığında ise Kazak ekonomisinin ithal-yoğun bir ekonomi olduğu görülmektedir. Bunun başlıca nedeni yerli üreticilerin tüketim ve yatırım malları talebini yeterince karşılayamamasıdır. Kazak üreticileri pek çok üründe fiyat ve kalite hususlarında rekabet edememektedir. Ülkede kaçak mallara çok sıklıkla rastlanmaktadır.

Dış ticaret açığı 1997 yılında 276,4 milyon \$ iken (GSYİH'nin %1,2'si), 1998 yılında 801,2 milyon \$ düzeyine yükselmiştir. Ticaret açığı 1998 yılı sonuna doğru,

ağustosta Rus Rublesinin devalüe edilmesini takiben ülkeye giren ucuz Rus malları Kazak piyasasının dalgalanmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler karşısında 1999 yılı nisan ayında Tenge'de %30 oranında devalüasyon yapılmış ve 1999 yılı sonu itibariyle ticarete dengeye yaklaşılmıştır. 1999 yılının ikinci çeyreğinden itibaren dünya petrol fiyatlarındaki yükselme ve batılı petrol şirketlerinin üretimlerindeki artış, ihracat gelirlerinin artmasına yardımcı olmuştur. 1999'un ikinci yarısında ihracattaki artışa rağmen Kazakistan ülke içi yatırımlara ve petrol ve gaz kaynaklarının bulunması ve geliştirilmesi için sermaye ithali ihtiyacından kaynaklanan dış açıkların finansmanı nedeniyle dış borca bağımlı olmaya devam etmektedir.

Yüksek miktardaki kayıt edilemeyen ticaret hacmi ithalatın izlediği seyrin takibine yönelik girişimleri güçleştirmektedir. Kazakistan'ın Rusya, Kırgız Cumhuriyeti ve Özbekistan ile sahip olduğu geniş ve geçişi kolay sınırlar küçük ölçekli sınır ticaretine olanak tanımakta ancak sınır ticaretinin hacmi dış ticaret verilerine yansıtılamamaktadır. Bu çerçevede, 1998 yılında kayıt altına alınamayan tahmini olarak 2,6 milyar \$ tutarındaki ithalatın büyük çoğunluğu gıda dışı tüketim malları ve ikinci el arabalar olmuştur. İnşaat malzemeleri ithalatı ve doğrudan yabancı yatırımların sermaye malları ithalatı önemli ithalat kalemleridir.

2000 yılında petrol fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalar Kazak dış ticaretinin yararına olmuştur. Bu dönemde ihracat, bağımsızlıktan bu yana en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Resmi rakamlara göre toplam ihracat 2000 yılında bir önceki yıla göre %63,4 artarak 9,1 milyar \$'a (GSYİH'nin %49,9'u) ulaşmıştır. 2000 yılında ithalat artışı ise bir önceki yıla göre %37 olup, ithalat hacmi 5,1 milyar \$'a yükselmiştir.³⁰ (GSYİH'nin %27,6'sı)

Tablo 25. Kazakistan'ın Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (1999)

İHRACAT	%	İTHALAT	%
Rusya	19,8	Rusya	36,7
Çin	8,5	ABD	9,5
İngiltere	3,4	Almanya	7,8
Avrupa Birliği	22,9	Avrupa Birliği	25,3
Eski SSCB Ülkeleri (Rusya dışında)	6,3	Eski SSCB Ülkeleri (Rusya dışında)	3,9

EIU (The Economist Intelligence Unit)-Kazakhstan Country Report, April 2001

³⁰ EIU (The Economist Intelligence Unit)-Kazakhstan Country Report, April 2001

1994 yılında, dış ticarete liberalizasyon yönünde çeşitli adımlar atılmıştır. Buna bağlı olarak tüm ithalat kotaları feshedilmiş, ithalat ve ihracat tarifeleri indirilmiştir. Madencilik, metalurji ve mobilya üretimi yapacak tesislerin ithalatında gümrük vergisi muafiyeti sağlanmıştır. Ancak, et ve tuz gibi bazı ürünlerin tarifeleri yükseltilmiştir

Kazak hükümeti, ithalat lisansı zorunluluğunu pek çok mal üzerinden kaldırmış olmakla birlikte, sağlık ve güvenlik gerekçeleriyle tıbbi ve teknik ilaçlar, koruma için kullanılan kimyasallar, uyuşturucu ve psikoterapik madde, zehirler, sanayi atıkları, barut, patlayıcı madde, havai fişekler, silahlar ve şifre araçları, etil alkol ve votka gibi belirli ithal malları hala lisansa tabidir.

Ülkeye ithalat yapan şahıs ve firmaların, ticari fatura ve nakliye belgelerinin yanı sıra AB Tek İdari Belge'sine uygun olarak düzenlenmiş bir gümrük beyannamesini teslim etmeleri gerekmektedir. Ayrıca, ithalatın şekline bağlı olarak Kazakistan Gümrüğü, bir menşe şahadetnamesi talep edebilir.

Ülkeye geçici olarak sokulan belirli mallar, gümrük vergi ve harçlarından muafır. Bu tür mallar, Kazakistan'da 1 yıl boyunca gümrüksüz olarak bulunabilirler. Bazı istisnaları olmakla beraber, tüm diğer mallar da 2 yıllık bir süre için kısmi gümrük vergisi muafiyeti altında Kazakistan'a ithal edilebilir. Kısmi veya tam gümrük muafiyetine girmeyen mallar ise, yiyecek maddeleri, endüstriyel atık ve tüketim mallarıdır.

1997 yılında çıkarılan Doğrudan Yatırıma Devlet Desteği Kanunu'na göre, önceden belirlenmiş öncelikli sektörlerde yatırım malı olarak kullanılacak her türlü ithal ürün, gümrük vergisinden tamamen veya kısmen muaf tutulabilecektir. Bu özel ithalat izni, diğer bazı sektörlerin yanısıra, Kazakistan'ın yeni başkenti Akmola'nın inşası ile ilgili faaliyetlere bağlı olarak ithal edilen tüm mallara uygulanmaktadır. Ayrıca, Maliye Bakanı, endüstriyel üretimde kullanılacak tüketim mallarını ithal eden şirketlerin KDV ödemelerinin 3 ay erteleneceğini açıklamıştır.

3.4.1 Türkiye ile İlişkiler

Tablo 26. Türkiye-Kazakistan Dış Ticaret Değerleri (1000 \$)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İhracat	150 775	164 043	210 577	214 306	96 595	118 701
İthalat	86 631	100 594	165 285	253 667	295 911	346 375
Hacim	237 406	264 637	375 862	467 973	392 506	465 076
Denge	64 144	63 449	45 272	-39 361	-199 316	-227 674

DTM, EBİM

Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı 1995-1998 yılları arasında sürekli artış göstermiştir. Rusya Federasyonu'nda 1998 yılında yaşanan ekonomik ve finansal krizin olumsuz etkileri neticesinde Kazakistan'a ihracatımızda 1999 yılında bir önceki yıla göre %55 oranında daralma olmuştur. Bunun başlıca sebebi dış ticareti büyük ölçüde Rusya Federasyonu'na bağlı olan ülkenin krizden olumsuz etkilenmesi ve Rus malı ürünlerin Türk ürünlerine kıyasla ucuzlaması sebebiyle Rus ürünlerinin daha fazla tercih edilir olmasıdır. Öte yandan, Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatı 1995-1999 yılları arasında sürekli artış göstermiş olup, 2000 yılında bir önceki yıla göre artış %22.8 olmuştur. İthalattaki artışın başlıca nedeni petrol ve petrol ürünlerindeki artıştır.

3.4.1.1 Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatında, İthalatında Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret

2000 yılında, Kazakistan'ın, Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı %0,4, toplam ithalatı içindeki payı ise %0,6 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatında plastikten inşaat malzemeleri, margarinler, tuvalet kağıtları, demir veya çelikten inşaat malzemeleri, alüminyum çubuk ve profiller, radyo-telefon, mobilyalar, prefabrik yapılar önemli yer tutmaktadır.

Tablo 27. Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatında Önem Arz Eden Ürünler (2000)

MADDE	DEĞER(\$)
15- Hayvansal, Bitkisel, Katı ve Sıvı Yağlar	2 188 769
24- Tütün ve Tütün Mamulleri	4 475 569
32- Debagatte ve Boyacılıkta Kullanılan Hülasalar	1 912 599
33- Uçucu Yağlar ve Rezinoitler, Parfümeri, Kozmetik	3 691 529
34- Sabunlar	4 881 487
39- Plastik ve Mamulleri	7 428 136
48- Kağıt ve Karton	8 377 320
57- Halılar	9 115 802
64- Ayakkabılar	3 256 864
69- Seramik Mamulleri	2 400 475
73- Demir veya Çelikten Eşya	4 949 307
76- Alüminyum ve Alüminyumdan Eşya	5 873 539
84- Kazanlar, Makinalar, Mekanik Cihazlar	11 664 312
85- Elektrikli Makina ve Cihazlar	21 975 111
94- Mobilyalar	8 536 371
DTM, EBİM	

Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatında buğday, yağlı tohum ve meyveler, amyant (asbest), petrol yağları ve bitümenler, demir veya çelikten maddeler, bakır ve bakırdan eşya, örgü tezgahları önemli yer tutmaktadır.

Tablo 28. Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatında Önem Arz Eden Ürünler (2000)

MADDE	DEĞER (\$)
10-Hububat	12 748 495
12- Yağlı Tohum ve Meyvalar	1 838 199
25- Tuz, Kükürt, Topraklar ve Taşlar	891 018
27- Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar	169 205 175
72-Demir ve Çelik	48 958 672
74- Bakır ve Bakırdan Eşya	107 887 779
84- Kazanlar, Makinalar, Mekanik Cihazlar	1 994 542
DTM	

Gelecekte Türkiye'nin ihracatının yine gıda sanayi ürünleri, tekstil, konfeksiyon,

makine sanayi, taşıt, ev aletleri, tarım makineleri ve inşaat malzemeleri üzerine yoğunlaşması beklenebilir.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere, petrol fiyatlarının dalgalanması dolayısıyla 1995 yılından sonra Türkiye ve Kazakistan arasında olan ticaret Türkiye aleyhine açık vermektedir. Bunun başlıca nedenlerinden birisinin de Türkiye ithalatının belli bir kısmının petrol ürünlerinden oluşmasıdır. Fakat petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar ülkeye belirli bir zaman içinde artı etki yapabileceği gibi, önceki tecrübeler dayanan tersi durumların da olduğunu bilmekteyiz. Bu gibi durumlardan, ülkelerden pazarlama ve uluslararası ticaret tecrübesi ağırlıklı olanlar daha az etkilenmektedirler. Nitekim, Kazakistan'ın da benzeri durum karşısında alınamayan tedbirler dolayısıyla ekonomik zorlukla karşılaşmış olduğunu önceki bölümlerde ortaya koymuştuk. Bu durumda Türkiye'nin yine bir uluslararası ticaret yöntemiyle fırsatı değerlendirmesi söz konusu olabilir. Bu yöntemlerden biri olan Switch yöntemi, diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde ve Kazakistan'da da etkin olarak kullanılabilir. Burada özellikle Kazakistan Cumhuriyeti'ni Switch yönteminde ele almamızın nedeni aşırı şekilde dış ticarete bağımlı olmasıdır. Ticarete dengeyi sağlamak ve buradan pozitif bir değer elde etmek için, Türkiye Kazakistan'ın elinde bulunan malları kendi ihtiyacı olmasa bile alarak, üçüncü bir ülkeye satabilir ve bunu karşılığında Kazakistan'ın ihtiyacı olan malı ülkeye ihraç edebilir. Bu işlemlerin sonucunda zaten döviz sıkıntısı içinde olan ülkeler zorlanmadan dış ticaret yapabilirler.

Gerek Switch, gerekse de Barter yönteminin kullanılabilmesi için gerekli olan dış ticaret şirketlerinin Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde oluşmaya başlaması bu yöntemin kullanılması açısından Türkiye'ye bir avantaj da sağlayabilir.

Kazakistan'a Türk Eximbank tarafından 240 milyon ABD Dolarlık kredi çerçevesinde toplam 213,12 milyon ABD Dolarlık kredi kullanılmıştır.

Eximbank Kazakistan'a açılan söz konusu kredi kapsamında gıda, ilaç, mobilya, inşaat malzemesi, otomotiv, telekomünikasyon ve tıbbi teçhizat ihracatı ile turizm, konaklama, deri işleme, giyim, gıda ve telekomünikasyon projeleri finanse edilmiştir.

Kazakistan tarafından yapılan proje başvuruları Türk Eximbank'ça değerlendirilmeye alınabilmektedir. Kazakistan'a yapılan ihracat, İhracat Kredi Sigortası programları çerçevesinde de desteklenmektedir.

Doğal kaynakları ve iş olanakları açısından zengin olan Kazakistan, hızlı değişen bir piyasa görünümünü sergilemektedir. Bu açıdan ülkeye yönelik girişimlerde esnek ve sabırlı olunmalı ve ülkedeki risk faktörü göz ardı edilmemelidir.

Kazakistan, Türkiye ile iyi ilişkiler içinde olan Türk Cumhuriyetleri'nin başında gelmektedir. Ancak, Kazak nüfusunun %60'ı çeşitli ırk ve dinlerden oluşan bir topluluktur; dolayısıyla bu özel durum dikkate alınmalıdır.

3.4.2 Yabancı Yatırımlar

Kazakistan, bağımsızlıktan bu yana doğrudan yabancı yatırım çekmekte başarılı olmuştur. 1993-1997 yılları arasında ülkeye yaklaşık 6,7 milyar \$ yatırım yapılmıştır. Ancak hala, hızlı ekonomik büyüme için gerekli olan büyük yatırım miktarlarına ulaşılmakta güçlük çekilmektedir. Kazakistan'ın zayıf ekonomisi ve bu sebeple atıl kalan pek çok endüstrisinde ciddi modernizasyon ve yeniden yapılanmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu açıdan ülke her tür yatırım için finansman, malzeme ve yüksek teknoloji sağlamalıdır.

Kazakistan, yatırımları hızlandırmak için , başta altyapı (elektrik ve telekom), hafif imalat (gübre, tahıl vb.), sosyal hizmetler (sağlık, eğitim, spor, turizm)ve başkentin Akmola'ya taşınması gibi öncelikli sektörlerle teşvikler sağlaması amaçlanan "Yatırım Komitesi" olmak üzere, çeşitli kurumlar kurmuş ve mevzuat değişikliklerine gitmiştir. 1 Ocak 1995'de yürürlüğe giren Yabancı Yatırım Yasası, petrol yasası, yeni vergi tarifeleri ve Ortak Girişim (Joint Venture) Kanunu gibi kanunların çıkarılması ve bankacılık reformu ile fiyat liberalizasyonu konusunda yapılan atılımlarla, yabancı yatırımların artırılması amaçlanmıştır. Bu düzenlemelerle, yabancılar Kazak vatandaşlarla eşit haklara sahip olmuş ve özelleştirmeye katılmalarına engel teşkil eden bazı sınırlamalar ortadan kalkmıştır. Ayrıca yabancı yatırımcılara bazı menfaatler sağlanmıştır. Bunlar arasında, toprak bağıışı, ilk 5 yılda %100'lere varan gelir, toprak ve

mülkiyet vergileri indirimi, müteakip 5 yılda %50'ye ulaşan vergi indirimleri ve yatırım projesi için ithal edilen malzeme ve hammaddelerin gümrükten muaf tutulması sayılabilir.

1994-1997 yılları arasında, Kazakistan'a yatırım yapan ülkeler ve yatırım miktarları, aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 29. Kazakistan'a yatırım yapan ülkeler ve yatırım miktarları(1994-1997)

ÜLKE	1994-1997 (milyon Dolar)
Güney Kore	1 435
İngiltere	974
ABD	937
Çin	320
Türkiye	229
Kanada	206
Diğer	1256
TOPLAM	4083

<http://www.tradeport.org>

Kazakistan'ın, petrol, doğal gaz ve maden rezervleri, önemli ölçüde yabancı yatırım çekmektedir. 1997 itibarıyla, ülkedeki toplam yabancı yatırımın %54'ü petrol ve doğal gaz sektörüne, %23'ü ise madencilik ve metalurji sektörüne yapılmıştır.

Kazakistan, finansman ve teknoloji sıkıntısı nedeniyle, yatırımların, ortak girişim (joint venture) şeklinde düzenlenmesini teşvik etmektedir. Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Ajansı'na göre, 1 Nisan 1997 tarihi itibarıyla, Kazakistan'da kayıtlı 1 029 ortak girişim vardır. Bunlardan 161'i Rusya, 159'u Türkiye, 90'ı Almanya, 75'i ABD, 31'i Güney Kore ve 513'ü de diğer ülkelerle yapılmıştır.

Bu olumlu gelişmelere rağmen, Kazakistan'ın tüm sektörlerinde hakim olan gayri resmi uygulamalar, yatırımların önünde de engel oluşturmaktadır. Ayrıca, ticaret ve yatırım ile ilgili kararların hepsi, hala devletin yüksek kademelerinde alınmaktadır.

Yabancılar için uygun yatırım alanları: Hazar Denizinde liman inşası, kargo taşımacılığı, demiryolu, uydu yer istasyonu, telekomünikasyon, rafineri inşası, etilen, polietilen ve polimer film üretimi, hafif sanayi ve gıda işleme, kağıt üretimi, cam ve seramik, mobilya, deri, deri eşya, ayakkabı üretimi, konut ve otel inşası, inşaat malzemeleri üretimi, gübre, akümülatör, bakır çubuk, kurşun-çinko işleme, altın

ıkarma, elektrik motoru, röntgen cihazı, bilgisayar ve elektronik, tüketim malları, sabun ve kozmetik, taşıt, tarım aletleri, makine yapımı, plastik, et kombinası, matbaa, tütün ve sigara, margarin, ambalaj malzemesi, konserve, makarna, ekmek, yem, şeker, yün işleme, mısır işleme, bira.

4. KIRGIZİSTAN

Küçük bir ülke olan Kırgızistan diğer cumhuriyetler kadar önemli doğal zenginliğe sahip olmadığı gibi Rusya ile ortak sınır da paylaşmamaktadır. Bu sebeple Rusya'nın ilgi alanına diğer ülkeler kadar girdiği de söylenemez. Fakat, Çin gibi dev bir komşuya sahip olmak ülkede tedirginlik yaratmakta ve bağımsızlık geleneğinin yokluğu Rusya'nın bıraktığı alanın Çin tarafından doldurulacağı kuşkusuna yol açmaktadır. Diğer yandan ülkede yaşanan ciddi ekonomik sorunlar toplumun bazı kesimlerinde eskiye özlem yaratmaktadır. Diğer cumhuriyetlere benzer olarak burada da yönetim kadrosunun eski komünist partisi kadrolarından oluşması dikkate değerdir.

Burada da Rusya ile gerginliğin oluşmaması için etnik Ruslara Kırgızlara tanınan hakların aynısı tanınmaktadır.³¹

4.1 Genel Ekonomik Durum

Kırgızistan ekonomisinin en önemli sektörü olan tarım, GSYİH'ya yaklaşık %40 oranında katkıda bulunmaktadır. Ülkenin denizden oldukça yüksek seviyelerdeki stepleri hayvancılık için çok elverişlidir. Daha alçak vadilerde ise hububat üretimi yapılmaktadır. Sanayi sektörü GSYİH'nın yaklaşık %18'ini oluşturmaktadır. İmalat sanayi daha çok Bişkek kenti ve Oş bölgesinde yoğunlaşmıştır. Dağlık bölgelerde ise önemli altın ve antimon cevherleri bulunmaktadır. Hizmet sektörü GSYİH içinde %30 paya sahiptir. İnşaat, taşımacılık ve haberleşme sektörlerinin ise GSYİH'ya katkısı %5'in altındadır. Ülke ekonomisi 1991 yılında SSCB'den ayrılmadan önce Sovyet ekonomisine tamamen entegre olmuş durumda idi. Bağımsızlık ilanının ardından ülkenin başlıca gündemini Sovyetler Birliği'nin dağılmasını izleyen hızlı küçülme sürecini durdurmak ve fiyatların serbestleştirilmesi neticesinde oluşan yüksek enflasyon düzeyini dizginlemek oluşturmuştur.

Ülkede uygulanan ekonomik reform programına pek çok kesimden muhalefet bulunmasına rağmen Kırgızistan Cumhuriyeti'nin uyguladığı ekonomik reform

---

³¹ Öke, a.g.e.,s.45

programını diğer Merkezi Asya Cumhuriyetleri'ne göre önemli ölçüde gelişme göstermiştir. 1991 yılında gerçekleşen bağımsızlığı izleyen yıllarda ekonomik reform niteliğinde bir dizi karar alınmıştır.

1993 yılında Sum, yeni para birimi olarak kabul edilmiştir. IMF ile 1994 yılında imzalanan yeniden yapılanma programı çerçevesinde bütçe ve enflasyon hedefleri belirlenmiş olup, fiyat serbestisinin sağlanması ve sübvansiyonların kaldırılması kararlaştırılmıştır. 1995 yılında orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi programı başlamış ancak özelleştirme 1997 yılında yolsuzluk suçlamaları nedeniyle yarım kalmıştır. Orta ölçekli firmaların %60'ının özelleştirilmesi tamamlanabilmiştir.

Sıkı para politikaları neticesinde 1993 yılında %700, 1994 yılında %200 düzeyinde gerçekleşen enflasyon 1998 yılında yaklaşık %10 olmuştur. Ancak 1998 yılı ağustos ayında Rusya Federasyonu'nda yaşanan finansal kriz fiyatlarda ani bir yükselişe neden olmuştur. Bu sebeple yıllık enflasyon oranı 1999 yılı ekim ayında %50'ye çıkmış, ancak 2000 yılı mayısında %20'lere inmiştir.³²

Hükümet 1997 yılında yolsuzluk suçlamaları nedeniyle özelleştirmenin ikinci safhasını durdurmasının ardından 1998 yılında özelleştirme programının üçüncü ve son basamağını başlatmıştır. Özelleştirme programının üçüncü aşaması devlet tekelindeki Kırgıztelekom ve enerji ile ilgili Kyrgyzenergy gibi birkaç büyük ölçekli teşebbüsün özelleştirilmesini içermektedir. Uzun vadede ekonomiye özelleştirmeden daha fazla yarar sağlayacak yeniden yapılanma, finansal destek ve yönetim becerilerinin eksikliği sebepleriyle başarılı olamamıştır.

Tablo 30. Sektörler İtibariyle GSYİH (1999, %)

Tarım	38,3
Sanayi	18,3
İnşaat	3,9
Diğerleri	39,5
GSYİH	100,0

The Economist Intelligence Unit, Kyrgyz Republic Country Profile 2000

³² The Economist Intelligence Unit, **Kyrgyz Republic-Tajikistan Country Report**, October 2000

Bağımsızlığı izleyen dönemde ülkenin GSYİH'sı yarı yarıya düşmüştür. 1996 yılında tarım sektöründeki gelişmeler ve Kumtor altın madeninin inşası neticesinde reel GSYİH büyüme hızı artış göstermiştir. 1997 ve 1998 yıllarında Kumtor'un faaliyete geçmesiyle birlikte büyüme hızı artış göstermeye başlamış ancak Rusya krizi ile birlikte yeniden düşmüştür. 1999 yılında tarım sektöründeki büyümeye bağlı olarak GSYİH artış hızı %3,6 olmuştur. 1995-99 yılları arasında GSYİH %3,3 oranında artış göstermiştir.

GSYİH'nın büyük ölçüde tarım sektörüne bağımlı olması ülke ekonomisinin hava koşullarına bağlı olarak değişiklik göstermesine sebep olmaktadır. Kumtor altın madeninin 1997 yılında faaliyete geçmesi ile tarım sektörüne bağımlılık azalmıştır. Tekstil ve giyim sanayi sektörleri ve altın sanayi sektörleri dışında diğer sanayi sektörlerinde kayda değer bir gelişme yoktur.

1998 yılı itibariyle hanehalklarının %70'i yoksulluk sınırı altında yaşamaktadır. Sumun zayıflaması ve 1998 yılı ortalarından itibaren enflasyonun yükselmesi pek çok kişinin gelir seviyesinin yoksulluk sınırının altına düşmesine neden olmuştur.

4.1.1 Doğal Kaynaklar ve Çevre

Yüksek dağlarla kaplı olan Kırgızistan Cumhuriyeti'nde karasal iklim hakimdir. Kışlar soğuk, yüksek kesimler haricinde yazlar ise genellikle ılık geçmektedir. Birkaç şehir dışında ülke toprakları büyük ölçüde tarım için kullanılmaktadır. Ülkede önemli miktarda altın, antimon, kalay, uranyum, polimetallik cevherler ve sınırlı miktarda hidrokarbon rezervleri bulunmaktadır.

4.1.2 Nüfus

2000 yılı ortası itibariyle ülke nüfusu 4,93 milyondur. Bağımsızlık sonrasında çok sayıda Alman ve Rus ülkeden göç etmiştir. Ülkedeki siyasal gelişmeler, ekonomideki kötüye gidiş ve Kırgız olmayan kişilere sağlanan sınırlı olanaklar göçe sebep olmuştur. 1995 yılından sonra ülke siyasetinde yaşanan olumlu gelişmelerin

göçün azalmasına sebep olmasına rağmen özellikle etnik Ruslar ekonomik koşullar ve güvenlik kaygıları nedeniyle ülkeyi terk etmeye devam etmektedir. Nüfusun yaklaşık 2/3'si kırsal kesimde yaşamakta olup, büyük çoğunluğu kentlerde yaşayan Rusların ülkeden göç etmesi nedeniyle bu oran değişmektedir. Nüfusun %35'i çalışma yaşının altındadır. Çalışma yaşındaki nüfus toplam nüfusun %59'unu oluşturmaktadır. Nüfusun yalnızca %66'sı yaşlı nüfustur.

4.2 Sektörler

4.2.1 Sanayi

Sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı bağımsızlık döneminde %38 iken, bağımsızlık sonrası dönemde %17'nin altına düşmüştür. Kumtor altın şirketinin üretimi dışındaki sanayi üretimi son 9 yılda yaklaşık %70 oranında azalma göstermiştir. Sanayi üretimindeki düşüşün başlıca nedeni eski Sovyet pazarlarının kaybedilmesi ve girdi maliyetlerinin artmasıdır. Sanayi üretimi son zamanlarda düzelmeye işaretleri vermeye başlamıştır.

Sovyet döneminde makine üretimi sektörü tarımsal ekipman üretimine yönelmiştir. Hükümetin tarımsal makine üretiminin tarımsal gelirlerin artışı açısından önemini farkında olmasına rağmen sanayi politikaları hafif sanayiye özellikle de ülkenin yün, pamuk ve ipek üretiminde sahip olduğu avantajı da değerlendirmek üzere giyim ve tekstil sektörlerine kaydırılmıştır. Bu çerçevede tekstil ve giyim sanayilerinde olumlu gelişmeler olmuş ancak kayda değer bir büyüme sağlanmamıştır.

4.2.2 Tarım

Tarım sektörü GSYİH'ya katkıda bulunan en önemli sektördür. Hububat üretimi, özellikle buğday üretimi tarımsal üretimin neredeyse yarısını oluşturmaktadır. Saman, süt ürünleri, patates, sebzeler ve şeker pancarı diğer önemli tarım ürünleridir.

Ülkenin buğday üretiminde kendine yetebilirliğinin sağlanması ve bütçede geniş yer alan ithalat sübvansiyonlarının azaltılması amacıyla bitkisel üretim için daha fazla toprak ayrılmıştır. Ayrıca tarımsal gelirlerdeki düşüş pek çok çiftçinin çiftlik

hayvanlarını satmasına neden olmuştur. Yukarıda sayılan bu iki nedenden ötürü son on yılda ülkedeki büyükbaş hayvan sayısında ciddi düşüş meydana gelmiştir.

SSCB'nin dağılması Kırgızistan'ı önemli ölçüde gübre ve tarımsal makina yedek parçaları yokluğuyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu sebeple bağımsızlık sonrası dönemin ilk yıllarında tarımsal gelirlerde ani düşüşler olmuştur. Bağımsızlık döneminde gübre ve yedek parça temini Sovyet dönemine göre önemli miktarda pahalalmıştır. Finansal kaynakların yetersizliği nedeniyle yeni tarımsal teknolojiye yeterli yatırım yapılamamıştır. Bu sebeple tarımsal gelirler bağımsızlık öncesi dönemdeki seviyelerine yükselememiştir. Ancak, 1996 yılından bu yana olumlu hava koşulları nedeniyle tarımsal gelirlerde gelişme gözlenmektedir.

4.2.3 Madencilik

SSCB döneminde madencilik sektörüne altın, kömür, uranyum ve antimon üretimi hakim olmuştur. Bu dönemde Ülkenin tüm madencilik işlemlerini Kırgızaltın isimli devlet şirketi yürütmüştür. Uranyum üretimi bağımsızlık sonrası dönemde durmuştur. Dünyanın en büyük antimon üreticisi olan Çin'in 1998 yılında dünya piyasalarına büyük miktarlarda antimon sürmesi ve neticesinde fiyatlardaki düşüşün devam etmesi Kırgızistan'ın antimon üretimini olumsuz yönde etkilemiştir. Kömür üretiminde de bağımsızlık öncesi döneme göre önemli miktarda düşüş mevcuttur. Kırgızistan ayrıca civa, kalay, uranyum, oksit ve polimetalik cevher kaynaklarına da sahiptir. Kırgız hükümeti ülkenin enerji ithalatına bağımlılığını azaltmak ve ilave ihraç gelirleri yaratmak için kötü durumda olan kömür sanayiini geliştirmek amacıyla olduğunu açıklamıştır. Ancak, altın madenciliği dışındaki diğer pek çok madencilik faaliyetinde olduğu gibi kömür madenciliğinin başlıca sorunu Sovyet dönemi makineleri yedek parçalarının bulunamaması ve yeni yatırımların olmamasıdır. Çok az miktardaki petrol ve gaz kaynakları ülke tüketimini karşılamakta yetersizdir.

4.3 Dış Ticaret

Tablo 31. Dış Ticaret Göstergeleri (milyon \$)

Yıllar	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İhracat	408,9	531,2	630,8	535,1	453,8	504,5
İthalat	531,0	782,9	646,1	755,9	600,3	554,5
Hacim	939,0	1314,1	1276,9	1291,0	1054,1	1059,0
Denge	-122,1	-251,7	-15,3	-220	-146,5	-50,0

The Economist Intelligence Unit, Kyrgyz Republic-Tajikistan Country Report, April 2001

SSCB döneminde kapalı bir ekonomi olan Kırgız ekonomisi bu dönemde Sovyet Cumhuriyetleri ile büyük ölçüde entegre olmuştur. Bu dönemde, devlet elindeki sanayi kuruluşları nihai tüketici ile doğrudan bağlantı kuramamaktaydı.

1991 yılında bağımsızlığın gerçekleşmesinden itibaren ülkenin eski Sovyet Cumhuriyetleri ile ticaretinde bir azalma başlamıştır. 1995 ve 1996 yıllarında BDT ülkeleri ile ticarete meydana gelen küçük artışa rağmen bu ülkelerle ticaretteki azalma eğilimi devam etmektedir.

1996 yılında Kumtor altın madeninin inşasının sona ermesi ile birlikte ülkenin BDT ülkelerinden ve diğer ülkelerden ithalatı düşmüştür. 1998 yılı Ağustos ayında Rusya Federasyonu'nda yaşanan finansal krizin yansıması neticesinde 1998 yılında ihracat gelirleri ani olarak düşüş göstermiştir. Kumtor altın madeninin bütünüyle faaliyete geçtiği 1997 yılından itibaren demir dışı metalurji sektörü (büyük ölçüde altın) ihracat gelirlerinin 1/3'ünü oluşturmaktadır.

1999 yılı itibariyle BDT dışındaki ülkelere elde edilen ihracat gelirlerinin %80'i altın ihracatından kaynaklanmaktadır. Altının ihracat gelirleri içindeki yeri Kırgız ekonomisinin altın fiyatlarında ortaya çıkan dalgalanmalardan kolaylıkla etkilenebilir hale gelmesine neden olmaktadır. Elektrik ihracatının en önemli kısmı Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan'a yapılmaktadır. 1999 yılında BDT dışı ülkelere yapılan ihracatın yaklaşık %30'u elektrik ihracatı olup, diğer ürünlerin ihracatındaki düşüş sebebiyle toplam ihracatın %12'sini kapsamaktadır. İhracattaki diğer önemli üç ürün kategorisi ise hafif sanayi, makine inşaat ve tarım ürünleridir. Bu ürünlerin toplam ihracat gelirlerinin içindeki payı ise %15'tir. 1998-99 yıllarında BDT ülkelerinden

ithalattaki sıkışmanın nedeni, BDT ülkelerinden ithalatın yaklaşık 3/5'ünü oluşturan makine ve petrol ithalatındaki göze çarpan düşüştan kaynaklanmaktadır. BDT dışı ülkelerden ithalatın yaklaşık yarısını oluşturan makine ithalatı 1998-1999 finansal krizinde makul düzeyde sabit kalmıştır. Hafif sanayi ve gıda sanayi ürünleri BDT dışı ülkelerden ithalatın 1/5'ini oluşturmaktadır.

Tablo 32. Dış Ticarete Başlıca Ortaklar (1999)

İhracat	%	İthalat	%
Almanya	32,7	Rusya Federasyonu	18,2
Rusya Federasyonu	15,6	Kazakistan	12,1
Özbekistan	10,3	ABD	9,0
Kazakistan	9,9	Özbekistan	8,3
Çin	5,6	Almanya	7,9
İsviçre	4,0	Çin	6,2
		Güney Kore	4,5

The Economist Intelligence Unit, Kyrgyz Republic-Tajikistan Country Profile, 2000

Kırgızistan Cumhuriyeti 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) üye olmuş ve örgüte katılan ilk BDT ülkesi sıfatını kazanmıştır. DTÖ'ye üyelik ülke ticaretinin seyrini önemli ölçüde etkilemiş olmakla birlikte Kırgızistan üyeliği sebebiyle diğer BDT ülkelerinin eleştirilerine maruz kalmıştır. Cumhurbaşkanı Askar Akayev Kırgızistan'ın DTÖ'ye üyeliği sebebiyle ülke menşeli ürünlere başta Kazakistan olmak üzere diğer BDT ülkeleri tarafından ayrımcılık uygulandığını sıklıkla dile getirmektedir. Bu gibi anlaşmazlıkların ülkenin DTÖ üyeliğinin Kırgızistan Cumhuriyeti'nin BDT üyeliğinden kaynaklanan diğer yükümlülükleri ile çatışması nedeniyle yakın gelecekte çözülmesi beklenmemektedir.

Tablo 33. Başlıca İthal Ürünleri (milyon \$)

	1999	% değişim	%
İmalat Sanayi	568,3	-30,9	94,8
Makine İnşaat	202,4	-7,7	33,8
Petrol ve Gaz	118,7	-40,3	19,8
Gıda Sanayi	54,2	-49,1	9,0
Tıbbi Araç ve Gereçler	42,3	51,8	7,0
Hafif Sanayi	38,6	-35,9	6,4
Kimyasallar	24,5	-40,6	4,1
Demir Dışı Metaller	22,9	-25,3	3,8
Kağıt ve Kereste	19,1	-45,8	3,2
Diğerleri	45,5	-55,7	7,6
Tarım	31,4	68,9	5,2

TOPLAM	599,7	-28,7	100,0
--------	-------	-------	-------

The Economist Intelligence Unit, Kyrgyz Republic-Tajikistan Country Profile, 2000

Tablo 34. Başlıca İhraç Ürünleri (milyon \$)

	1999	% değişim	%
Tarım	56,8	8,1	12,8
İmalat	386,5	-16,2	87,2
Demir Dışı Metaller	217,2	-1,7	49,0
Elektrik	52,0	103,4	11,7
Makine İnşaat	46,8	-33,2	10,6
Hafif Sanayi	32,3	-20,9	7,3
Gıda Sanayi	19,1	-64,9	4,3
İnşaat Malzemeleri	8,2	-65,9	1,8
Diğerleri	10,8	-57,0	2,4
TOPLAM	443,4	-13,7	100,0

The Economist Intelligence Unit, Kyrgyz Republic-Tajikistan Country Profile, 2000

İhracat artışında 2000 yılının ikinci yarısında meydana gelen aşamalı yavaşlamaya rağmen 2000 yılı ihracatı %11 oranında artış göstermiştir. Bu durum, ithalat harcamalarında meydana gelen %8'lik daralma ile birlikte 2000 yılı dış ticaret açığı 50 milyon \$ seviyesine düşmüştür.

2000 yılı Ocak-Eylül dönemi dış ticaret verileri Kırgız dış ticaretinin toplam ihracat gelirlerinin neredeyse yarısını oluşturan altına dayandığını ortaya koymaktadır. Ocak-Eylül 2000 döneminde altın ihracatı bir önceki yılın aynı dönemine göre %13 oranında artış göstermiştir. Altın ihracatındaki artış özellikle İsviçre'ye satışlardaki artıştan kaynaklanmaktadır. Kırgızistan'ın diğer iki önemli ana ihraç ürünü ise elektrik ve makinelerdir. Bu ürünlerin ihracatında da artış gözlenmektedir. Finasmanında sorunlarla karşılaşılmasına rağmen ülkenin güneydoğusunda inşaatı sürmekte olan Kambar-Ata-2 hidroelektrik santralının tamamlanmasıyla birlikte elektrik ihracatının önemli artış göstermesi beklenmektedir.

4.3.1 Türkiye ile İlişkiler

Tablo 35. Türkiye'nin İhracatı ve İthalatı (1000 \$)

Yıllar	1996	1997	1998	1999	2000
İhracat	47 101	49 580	41 514	23 198	20 572

İthalat	5 878	7 556	6 771	2 779	2 349
Hacim	52 979	57 136	48 285	25 977	22 921
Denge	41 223	42 024	34 743	20 419	18 223

DTM, EBİM

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin 15 Aralık 1990 tarihinde egemenliğini ilan etmesinin ardından Türkiye ve Kırgızistan arasında iki ülke ticari ve ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik olarak 29 Mayıs 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan "ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Protokol" çerçevesinde iki ülke ticareti başlamıştır.

Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı 1997 yılında 1996 yılına göre %5,2 artış göstermiş olup 29,6 milyon \$ düzeyinde gerçekleşmiştir. 1998 yılında ülkeye ihracatımızda 1997 yılına göre %16,3 oranında azalma olmuş, ihracattaki düşüş eğilimi 1999 ve 2000 yıllarında da devam etmiştir. 1999 yılı ihracatımız bir önceki yıla göre %44 oranında daralmış, 2000 yılında ise bir önceki yılın aynı dönemine göre %11,4 oranında düşüş göstermiştir.

Türkiye'nin Kırgızistan Cumhuriyeti'ne ihracatı 1995-1997 yılları arasında artış eğilimi göstermiştir. Ancak bu ülkeye ihracatımızda 1998 yılında Rusya Federasyonu'nda yaşanan ekonomik ve finansal krizin olumsuz etkileri sebebiyle 1998 yılından itibaren ciddi daralma gözlenmiştir.

Türkiye'nin Kırgızistan'dan ithalatı 1997 yılında 1996 yılına göre %28,5 oranında artış göstermiştir. 1998 yılı ithalatında ise önceki yıla göre %20,4 oranında azalma olmuştur. Türkiye'nin sözkonusu ülkeden 1999 yılı ithalatı bir önceki yıla göre %59 oranında önemli bir azalış göstermiştir. İthalattaki azalma eğilimi 2000 yılında da devam etmiş etmesine rağmen 1999 yılına göre daha düşük seviyede kalmış ve %15,5 oranında daralmıştır.

4.3.1.1 Türkiye'nin Kırgızistan'a İhracatında, İthalatında Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret

Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatında şeker, şekerli ve çikolatalı ürünler, sabunlar, plastik eşyalar, ağaç ve ahşap eşya, mobilyalar, kağıt ve karton, giyim

eşyaları, halılar, örme giyim eşyası, demir veya çelikten eşyalar, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar, elektrikli makina ve cihazlar önemli ürün gruplarıdır.

Tablo 36. İhracatta Önem Arz Eden Ürünler (2000, \$)

Ürün	Değer
17- Şeker ve şeker Mamulleri	533 504
18-Kakao ve kakao müstahzarları	746 230
34-Sabunlar	853 802
44- Ağaç ve ahşap Eşya	782 505
48- Kağıt ve karton	705 756
57- Halılar	2 121 385
62- Örülmemiş giyim eşyası	619 815
73- Demir veya çelikten eşya	746 827
84- Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar	4 288 106
85- Elektrikli makina ve cihazlar	1 392 228
94- Mobilyalar	1 348 883
DTM	

Türkiye'nin Kırgızistan'dan ithalatında yenilen sebzeler, ham postlar ve deriler, ipek, pamuk, pamuk ipliği, pamuklu mensucat, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar, gibi ürün grupları önemli yere sahiptir.

Tablo 37. İthalatta Önem Arz Eden Ürünler (2000, \$)

Ürün	Değer
07- Yenilen Sebzeler	122 763
41- Ham postlar, deriler	872 141
50-İpek	274 798
52-Pamuk, pamuk ipliği, pamuklu mensucat	571 173
84- Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar	108 572
85- Elektrikli makina ve cihazlar	109 843
DTM	

SSCB'nin dağılmasının ardından Kırgız ekonomisi üretim kayıpları nedeniyle ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Sanayi sektörünün ekonomideki payı büyük ölçüde savunma sanayiine kaymış olup ülkede üretilen hammaddelerin işlenmesine yönelik sanayi sektörü küçük üretim kapasitesi ile çalışan bir sanayi haline gelmiştir.

Bağımsızlığı izleyen dönemde Kırgız hükümeti, pazar ekonomisine geçiş hedefleyen reform politikaları uygulamıştır. Uygulanan reform politikalarından olumlu sonuç 1995-1997 yılları arasında alınmaya başlanmıştır. Bu dönemde enflasyon düşmüş, ülke parası istikrar kazanmış ve ekonomik büyüme sağlanmıştır. Ancak 1999

yılında ekonomi enflasyonun %40 seviyelerine yükselmesiyle kötüleşmiştir. Birleşmiş Milletler Örgütü tahminlerine göre nüfusun %55'i yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Ülkenin 1,3 milyar \$ tutarında toplam dış borcu bulunmaktadır. Sanayi üretimi halen bağımsızlık öncesi dönemin çok altındadır.

Kırgızistan Cumhuriyeti merkezi Asya ülkeleri içinde DTÖ'ye üye olan tek ülkedir. DTÖ'ye üyeliği Kırgızistan'ın dış ticaret ve yatırım konularında uluslararası standartları uygulamaya başlamasını sağlamıştır.

Ülkenin ulaştırma altyapısı, telekomünikasyon, hidroelektrik enerjisi, petrol ve gaz, mineraller, metaller ve kıymetli taş madenciliği, mikroelektronik, yün işleme ve tekstil, gıda işleme, turizm sektörlerinde önemli yatırım olanakları bulunmaktadır.

Kırgızistan büyük ölçüde imalat sanayi ürünleri ithalatçısı bir ülkedir. İmalat sanayi ürünleri ithalatı içinde inşaat makineleri, gıda sanayi, tıbbi araç ve gereçler, hafif sanayi ürünleri, kimyasallar, demir dışı metaller önemli yer tutmaktadır.

Diğer Orta Asya Ülkelerine benzer bir biçimde Kırgızistan Cumhuriyeti de uluslararası pazarda yeni olmaları nedeniyle tecrübe eksikliği yaşamaktalar ve bunun büyük ölçüde doğal olduğunu söylememiz mümkündür. Bu durumda Türkiye'nin diğer ülkelerle ilişkilere benzer bir biçimde dış ticarete kullanılan diğer ödeme yöntemlerini kullanması isabetli olabilir. Burada önemli olan yapılan dış ticarete karşı tarafın mümkün olduğunca az döviz kaybına uğrayarak ticareti gerçekleştirmesidir.

Diğer ülkelere benzer bir biçimde Kırgızistan'da da Eximbank tarafından, 28.04.1992 tarihinde imzalanan Mutabakat Muhtırası çerçevesinde, 75 milyon ABD Doları tutarında kredi açılmıştır. Söz konusu kredinin 37,47 milyon Dolarlık kısmı ihracatın finansmanına, 37,53 milyon Dolarlık kısmı ise proje finansmanına ayrılmıştır.

National Bank of Kyrgyzstan'a açılan söz konusu kredi kapsamında zirai ilaç, mobilya fabrikası makinaları, radyo-televizyon setleri, ekmek fırınları, kürk fabrikası için kimyasal madde, haberleşme sistemleri, otobüs, minibüs, araba ve elektrik transformatörleri ihracatı ile bir otel projesi finanse edilmiştir.

Kırgızistan tarafından yapılan proje başvuruları Türk Eximbank'ça değerlendirmeye alınabilmektedir.

Kırgızistan'a yapılan ihracat, İhracat Kredi Sigortası programları çerçevesinde de desteklenmektedir.

4.3.1.2 Dış Ticarete Karşılaşılan Problemler

Kırgızistan'da yaşanan sistem değişikliğinden ve Sovyet sisteminden kaynaklanan mevzuat eksikliği, bankacılık sisteminin yetersiz olması, gümrük teşkilatının düzensiz olması, firmaların denetiminde yetki kargaşası bulunması gibi hususlar Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatında önemli sorunların yaşanmasına neden olmaktadır.

Türkiye'nin 1.1.1996 tarihinde AB ile Gümrük Birliği'ne geçmesi ve bu çerçevede AB'nin üçüncü ülkelere uyguladığı rejimi benimsemesiyle birlikte başlatılan gözetim uygulaması Kırgızistan tarafından ülkenin Türkiye'ye ihracatında bir engelleme unsuru olarak kabul edilmektedir. Ancak gözetim uygulamasına tabi olan tekstil ve konfeksiyon ürünlerinin iki ülke ticaretinde yalnızca yaklaşık %2,5 oranında payı bulunmaktadır.

Kırgızistan'ın sıklıkla değişen gümrük tarifeleri ve bazı mallarda tarifelerin %200'e kadar ulaşması iki ülke ticaretini olumsuz yönde etkilemektedir.

Kırgız hükümetinin yabancı yatırımlar üzerindeki politikası ülkeye mümkün olduğunca çok sayıda yabancı yatırımcıyı çekmektir. Ancak sözleşmeye riayet ve benzeri ticari teamüller ülkede henüz gelişme aşamasındadır. İzin, kayıt, sözleşmelerin uygulanması gibi konularda yatırımcılar özellikle bürokrasinin alt ve orta seviyelerinde zaman zaman sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Kanun dışı uygulamalar ve rüşvet SSCB döneminden sonra diğer dışa açılan ekonomilerde olduğu gibi ülkenin önemli bir sorunu haline gelmiştir. Yabancı yatırımcıların firmalarını Adalet Bakanlığı'na kayıt ettirmeleri gerekmektedir. Bu izne ilave olarak ülke dışından gelen çalışanların ve yöneticilerin Çalışma Bakanlığı'ndan çalışma izni almaları gerekmektedir. Genellikle yabancı yatırımcılar ülkede yerel bir şirket ile ortak yatırım (joint venture) kurmak suretiyle yatırım yapmayı tercih etmektedirler. Kırgız Yabancı Yatırımlar Kanunu yabancı yatırımların kamulaştırma, ulusallaştırma ve benzeri eylemlerden korunmasını garanti etmektedir. Yabancı yatırımlar ayrıca Kırgız kamu sektöründeki her tür

bürokratik işlemde yaşanan gecikmelerden de aynı kanunla korunmaktadır. Ancak ticari kanunların uygulanmasında yeterince açıklık olmamasının yanı sıra bu kanunlar eşit şekilde, sürekli olarak ya da amaçları doğrultusunda uygulanmamaktadır.

Ülkede faaliyet gösteren yabancı bankalar Kırgız bankalarıyla eşit muamele görmektedir. Ancak tüm bankalar Kırgızistan Ulusal Bankası (Merkez Bankası) tarafından belirlenen asgari sermaye yükümlülüğünü karşılamak zorundadır.

Yabancı yatırımcılara karşı ayrımcılığa ilişkin bir gösterge olmamakla birlikte izin, onay gibi işlemler çok açık ve anlaşılır değildir. Ayrıca vergi otoriteleri yerel kuruluşlara nazaran daha muteber oldukları ve kurallara uygun davrandıkları düşüncesiyle zaman zaman yalnızca yabancı kuruluşları kontrol etmektedirler.

Yabancı kuruluşların çiftlik arazileri de dahil olmak üzere arazi satın almalarına izin verilmemektedir. Ancak arazilerin kiralanmasına izin verilmektedir.

Sorunlara genel bir bakıştan sonra, ülkeye yabancı sermayeyi çekmede önemli bir faktörün de demokrasi olması konusudur. Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev'e göre Orta Asya'da demokrasinin gelişimini etkileyen faktörü de demokratik geleneğin olmayışıdır. Orta Asya devletleri bugüne kadar demokratik bir geleneğe sahip olmamışlardır. Liderliğin babadan oğula geçtiği hanlıklarda halk; halk egemenliği kavramına yabancıdır. 19.yüzyılda bölgeye hakim olan Ruslarda da demokrasi geleneği yoktur. Seçimlerde komünist parti tarafından belirtilen listede sadece bir adayın ismi bulunmaktaydı. bu durumda seçimin anlamı sadece halk tarafından yasallığın onaylanmasıdır. Bugün Orta Asya devletlerinde cumhurbaşkanlarının %90 oy alarak iktidara gelmesi eski sovyetler birliğinin ilgili geleneğinin devam ettiğini ortaya koymaktadır³³. Demokrasinin ilgili şekilde olduğu ülkelerde ekonominin işleyişinin ne şekilde olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bu duruma yabancı yatırımcıların vereceği tepki de son derece açıktır.

³³ M.Kemal Öke, *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri* (İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım Ltd.Şti.,1999),s.303

5. TÜRKMENİSTAN

Özbekistan gibi demokratikleşmenin istikrar ve ekonomik kalkınmadan sonra geldiği Türkmenistan'da da lider merkezli dış politika uygulanmaktadır. Gerek Rusya gerekse de diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden gelen bölgesel girişimlere karşı mesafeli davranan cumhurbaşkanı Sapar Murat Niyazov'un bu tutumunda Türkmenistan'ın, küçük bir devlet olmasından kaynaklanan yutulma korkusu kadar batının yeterince ilgisini çekebilecek potansiyelde zengin doğal kaynaklara sahip olmasının da etkisi vardır.

Cumhurbaşkanı, Türkmenistan'ın güvenliği için Rusya ile özellikle yakın olmasını düşünmektedir. Ancak bunun çok taraflı değil ikili anlaşmalarla sağlanabileceği inancı hakimdir. Bu düşüncenin temel dayanağı Rusya'nın bölgede tarihsel, ekonomik ve siyasal nedenlerle hala önemli bir devlet olmasının yanı sıra, BDT'nin de belkemiğini oluşturmasıdır. 4 tümen Rus askerinin Türkmenistan'da kalmasına izin veren Niyazov etnik Rusları koruma adına çifte vatandaşlığı da kabul etmiştir.³⁴

5.1 Genel Ekonomik Durum

1/2 ile 2/3'ü arasında değişen rakamlarla GDP'de yer tutan gaz üretimi, Türkmenistan ekonomisine hakim durumdadır. Fakat, 1997'de Türkmenistan'ın ödeme yapmayan ülkelere gaz ihracatında bulunmama kararı almasından sonra, bu oran 1/3'e kadar düşmüştür. 1996 yılında ihracatın %60.4'ünü gaz oluştururken, 1997 yılında %36.4 gibi bir rakam elde edilmiştir.

SSCB'nin dağılması ve savaş ekonomisi nedeniyle Türkmenistan'ın milli gelir büyüme hızı 1995 yılında %-8.2, 1996'da %-7.7 ve 1997'de %-25.9'dur. 1999 yılı için ise %16.0 'lık bir oran gerçekleşmesi beklenirken söz konusu oran %10'u bulmuştur.

Serbest piyasa koşullarına adapte olmaya çalışan her ülke gibi Türkmenistan'da da yüksek enflasyon göze çarpmıştır. 1993 yılından itibaren tüketim maddelerinde meydana gelen fiyat artışları hükümeti defalarca fiyat ayarlamalarına zorlamış ve bu da

³⁴ Öke, a.g.e.,s.48

hiper enflasyonlara neden olmuştur. 1996 yılında tabloda görülen enflasyon oranı BDT içinde görülen en yüksek orandır.³⁵

Dağılıma sonrasındaki ekonomik çıkmaz nedeni ile enflasyon %1000'leri geçmiş; fakat, ülkenin yavaş-yavaş yerleşik bir düzene geçmesi ile %100'lerin altına inmiştir.

Tablo 38. Türkmenistan Cumhuriyeti Enflasyon Oranları (%)

1995	1996	1997	1998	1999	2000
1.005,3	992,3	83,7	19,8	18	7.0

Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, December 2000.

Türkmenistan'da hükümet tüm ekonomiyi kontrol altında tutmasına rağmen, eski Sovyet Bloğu'nda olduğu gibi verimsiz vergi toplama sorunlarıyla karşılaşmaktadır. Bu durum milli geliri etkilemekte ve kıt ihracat gelirlerine neden olmaktadır.

Ülke şu an için her türlü alanda yabancı yatırıma ihtiyaç duymakta ve bu nedenle, yabancı yatırımcıları etkileyebilmek için ülkede bir dizi kanun oluşturulmaktadır. Özellikle 1993'teki "Yabancı Yatırımlar Hakkındaki Kanun" yabancı yatırımın korunması ve geliştirilmesini amaçlamaktadır.

Bazı devlet yatırım fonları haricinde ülkede özel bir sermaye piyasası bulunmamaktadır. Bu fonlar; benzin, gaz endüstrisi, mineral kaynaklar, tarım, iletişim, ulaşım ve medikal endüstri sektörleri için para akışını çoğaltmak ve yatırım yaptırmak amacıyla kurulmuşlardır.

Reform eksikliği ekonomiyi günden güne daha da kötü bir pozisyona düşürmektedir. Önemli gaz rezervleri nedeniyle "Hazar'ın Kuveyt'i" olarak adlandırılmasına rağmen ülke az gelişmiş ülkelerin gelir düzeyine sahiptir. Para rezervlerinin hemen hemen tümü yok olmuş, dış borçlar 1992'de sıfır değerden 1997'de 1.8 milyar dolara ulaşmıştır.

³⁵ S. Tayfun Ok, **Türkmenistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri** (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını, 1998), s.25

5.1.1 Doğal Kaynaklar

Bitki örtüsü bakımından oldukça fakir olan Türkmenistan, zengin mineral kaynaklarına sahiptir. Başlıca yeraltı kaynakları petrol, doğalgaz, kükürt potasyum, iyot-brom ve sodyum sülfattır. Tuz üretimi madencilik faaliyetleri bakımından önemli yer tutmakta, üretilen sodyum ve potasyum tuzlarından kimya sanayiinde de yararlanılmaktadır. Ülkeyi hidrokarbon potansiyeli yönünden irdelediğimizde petrol rezervlerinin batıda, doğal gaz rezervlerinin ise doğuda yoğunlaştığı görülmektedir. Doğal gaz ve petrolün ihracat gelirleri içindeki payı % 6 civarındadır. Gaz rezervleri Hollanda ve İngiltere'nin toplam rezervlerinden daha fazladır ve bu haliyle Türkmenistan , global gaz çıktısının %0.5'lik bölümünü sağlayarak Dünya sıralamasında 29'uncu sırada yer almaktadır.³⁶

Petrol rezervleri 500,000m varil veya Dünya rezervlerinin %0.05'lik bir bölümüne tekabül etmesinden dolayı daha düşük seviyededir. Fakat Hazar Denizi'nin Türkmenistan bölümünde muhtemel bir üç bin tonluk rezerv bulunduğu düşünülmektedir.

488.100 km²'lik bir yüzölçümüne sahip Türkmenistan'ın, %80'ini Dünya'nın en büyük çöllerinden birisi olan Karakum Çölü kaplamaktadır. Geri kalan %20'lik bölümün %3'ünü ekilebilir alanlar, %63'ünü çayır ve otlaklar, %8'ini ormanlar ve %26'sını diğer alanlar oluşturmaktadır.

Türkmenistan'ın diğer önemli endüstriyel mineralleri bentonit, brom, iyot, sodyum bileşenleri, sülfür ve kromdur. Eski SSCB'nin en büyük sodyum sülfat üreticisi olmasına rağmen rezervlerin tükenmesi dolayısıyla sodyum sülfat üretimi durmuştur.

5.1.2 Nüfus

Türkmenistan nüfusu 1989'dan itibaren süratle büyümektedir. Yıllık %3.5 ortalama büyümeyle 1999 yılında 4,994 milyona ulaşılmıştır. 1989-1995 yılları arasındaki yükselişin 2/3'lük bölümünün doğal yollardan, geri kalan kısmının ise daha önce diğer cumhuriyetlere yerleşmiş etnik Türkmenler' den kaynaklandığı

³⁵ Ok, a.g.e.,s.33

gözlemlenmiştir. 1998'deki km²'ye düşen nüfus yoğunluğu 9,7 kişiye karşılık gelmektedir. Türkmenistan'ın düşük nüfus yoğunluğu ülkenin büyük bir bölümünün çölle kaplı olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 39. Türkmenistan'ın Yıllara Göre Nüfus Değerleri ('000)

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998*	1999*
3.846	3.947	4.045	4.478	4.655	4.750	4.800	4.993,50

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000.

Türkmen etnisitesi 1989'daki %72'lik oranından 1997'deki %80'lik oranına yükselmiştir. Ülkedeki Rus oranı 1997 nüfusunun %7'sini oluşturmaktadır. 1989'daki %9.5'lik Rus oranına bakarsak Rus etnisitesinin ülkeyi terk etmeye başladığını görebiliriz. Ülkenin diğer azınlıklarının arasında %9 Özbek, %2 Kazak, %1 Tatar ve %5 diğer azınlıklar gelmektedir.

1997 yılı verilerine göre nüfusun %46.8'i tarım, %11.2'si sanayii, %7.3'ü yapı endüstrisi, %6'sı ticaret, %2.8'i hizmet, %6'sı sağlık, %11.1'i eğitim ve %1.5'i kamu sektöründe çalışmaktadır.

Ülkedeki doğum oranı 1998 yılı için 1000 kişide 26,24, ölüm oranları ise bin kişide 8,7'dir. Ortalama yaşam süresi 61,3'tür.

Ülke nüfusunun daha fazla bir bölümünün kırsal kesimde yaşadığını 1990 yılından sonraki verilere bakarak görebiliriz. Aşağıda bu yıllara ait kırsal-kentsel yaşam nüfus değerleri verilmiştir.

Tablo 40. Konuma Göre Nüfus (%):

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998*
Kentsel	45.1	45.1	44.7	44.5	44.4	44.5	a	a	44,7
Kırsal	54.9	54.9	55.3	55.5	55.6	55.5	a	a	55,3

a: Veri elde edilememiştir.

*: <http://www.tradeport.org>

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000.

5.2 Sektörler

5.2.1 Sanayi

Ülke sanayisi eski Sovyetler Birliği'ni oluşturan diğer cumhuriyetlerde de olduğu gibi, merkezi planlama çerçevesinde kurulmuş olup, üretim olanakları ve tüketici ihtiyaçlarından çok silah ve ağır sanayiye önem verilerek yönlendirilmiştir. Ülkenin başlıca sanayi dalları arasında tekstil, pamuk işleme ve kimya sanayii gelmektedir.³⁷

Türkmenistan imalat sanayi, esas olarak gaz ve petrol çıkarma ve pamuk işleme konularında ihtisaslaşmıştır. Diğer temel endüstriyel sektörler; elektrik, rafine ürünler, giyim ve tekstil, kimyasallar ve petrokimyasallardır. Ülke imalat sanayii, eski SSCB döneminden kalma fabrikalarla yürütülmeye çalışıldığından verim yetersizdir. Gaz sektörü dışında yerel endüstrideki katma değer azdır. Bu açıdan bakıldığında, ülkeye yapılacak yatırımların katma değeri arttıracak nitelikte olması ülke ekonomisi için oldukça önemlidir.

Türkmenistan Ticaret Odası'na göre teknik know-how ve yeni teçhizatlandırmaya ihtiyaç vardır. Gıda sektörünün geliştirilmesi gereken bölümleri; mandıra, kesimhaneler, bira, konserve ürün, tarımsal atık, meyve ve sebzedir.

Ticaret Odası, gıda ambalajlama sanayiini geliştirerek üreticinin tüm gıda üretimini hasattan paketlemeye kadar tamamen gerçekleştirmesi amacındadır.

1997 yılı verilerine göre, ülke nüfusunun %11,2'si imalat sanayiinde çalışmaktadır.

Küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine önem verilmekle beraber, bu tip işletmelerin özellikle yabancı yatırımcılar tarafından satın alınmasına imkan sağlanmasına çalışılmaktadır.

Tablo 41. Çeşitli Sanayi Üretimlerinin Yıllık Gelişme Oranları (%):

	1993	1994	1995	1996	1997
Ağır Sanayi	5	-36	-8	15	-39

³⁷ Ok, a.g.e.,s.36

Hafif Sanayi	12	-7	2	64	-20
Gıda Sanayii	-7	5	-8	-24	3
Diğer	4	-25	-6	19	-20

a: Gaz, elektrik, pamuk işleme, yemeklik yağ üretimi bunların dışındadır.

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Profile, 2000.

Tablo 42 Ağır Sanayi Üretimine Sektörlere Göre Yıllık Gelişme Oranları (%):

	1993	1994	1995	1996	1997
Yakıt	6	-14	-9	10	54
Elektrik	8	-14	-3	6	-8
Petrol Ürünleri ve Kimyasallar	2	-46	24	-1	20
Metaller	-4	-32	149	368	26
Makine ve Metalurji	5	-8	20	156	28
Kereste ve Kağıt	-6	-39	-29	35	17
İnşaat Malzemeleri	0	-23	-22	14	24

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000.

5.2.2 Tarım

Türkmenistan topraklarının yaklaşık %80'i çöl olduğundan ancak %3,3 tarıma elverişlidir. Tarım "Dayhan Birlikleri" adı verilen devlet üretim çiftliklerinde yapılmaktadır. 1997 yılından itibaren arazinin kiralanması şeklinde özel tarıma geçiş başlatılmıştır, Ekim 1996'dan itibaren de halka satılan gıda maddelerinde subvansiyon tamamen kaldırılmıştır.

Türkmenistan'ın en önemli tarımsal üretimi pamuktur. Diğer BDT ülkeleri arasında Özbekistan'dan sonra en büyük pamuk üreticisi konumunda olan ülkenin yıllık pamuk üretimi 600-650 bin ton dolaylarındadır. Pamuk üretimi toplam tarım sektörünün %70'ini oluşturmakta ve ürünün %20'si işlenmek üzere BDT ülkelerine ihraç edilmektedir. Pamuğun GSYİH'daki payı %17, toplam ihraç gelirleri içerisindeki payı ise %20'dir.³⁸

1997 yılı verilerine göre tarım sektörü ülke işgücünün %46.8'lik önemli bir bölümünü kapsamına rağmen toplam yerli üretimin sadece %9.5'lik bölümünü

³⁸ Ok, a.g.e.,s.32

gerçekleştirebilmiştir. Sulama imkanlarının yetersizliği, kuraklık, teknik bilgi eksikliği gibi nedenler dolayısıyla üretim düşük olmaktadır. Nitekim, hedeflenmiş değerler ile üretim sonrası elde edilen değerler arasında farklar mevcuttur. Yerel bilgi kaynaklarına göre, resmi görevliler hedeflerine ulaşabilmek için ucuz Türkmen petrolünü Özbekistan pamukları ile değiştirmektedirler.

Tablo 43. Tarımsal Üretim ve Hedefler ('000 ton)

	1995		1996		1997		1998		1999		2000	
	hedef	sonuç	hedef	sonuç	hedef	sonuç	hedef	sonuç	hedef	sonuç	hedef	sonuç
Hububat	1.000	850	1.150	400	1.200	639	1.200	1.240	1.300	1.632	1.500	
Pamuk	1.500	1.305	1.400	437	1.400	620	1.500	707	1.300	1.304	1.500	

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000

1997'ye kadar pamuk, gaz sektöründen sonra ikinci olarak GSYİH'ye ve ihracat kazançlarına katkıda bulunmuştur. Ancak, 1996 yılındaki yetersiz pamuk üretimi nedeniyle 1997 yılında pamuk ihracatının GSYİH'deki payı üçüncü sıraya düşmüştür. 1998 ve 1999 yıllarındaki uygun hava koşulları daha fazla oranda mahsul hasadını sağlamıştır. Pamuğun önemli bir vergi kaynağı olması ülke hükümetinin tarım sektöründe kontrolü devam ettireceği ve en düşük seviyede özelleştirme yapılacağı anlamına gelmektedir.

Tablo 44. Tarım Sektörünün Üretimdeki Yeri (%)

1994	1995	1996	1997	1998
9.0	6.4	6.4	9.5	11.4

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000.

Ülkede buğday üretimi 1996 yılında 453 ton civarında gerçekleşmiş olup yıllık tüketim için gerekli buğday miktarına ulaşmak için 1997 yılı itibariyle milli yeterlilik politikası izlenmeye başlanmıştır. Söz konusu politika meyvelerini vermiş ve üretim 1997 yılında 676 bin tona çıkartılmıştır. Ayrıca ülkede, unlarını kendileri temin etmek kaydıyla yabancı yatırımcıların firma açmaları desteklenmektedir.³⁹

³⁹ Ok, a.g.e.,s.,32

Ülke, Kazakistan ve Ukrayna'dan da un satın almaktadır. Bu durum Türkmenistan'ın kendini ekmek kıtlığından korumaya çalıştığını gösterir. Ülkede tarımsal ürünlerin işleneceği fabrikalar veya saklanacağı soğuk hava depolarının talebi karşılayamamasından ve ürünlerin çeşitsizliğinden ülkenin ithalat harcamalarının %18.9'unu yiyecek maddeleri kapsamaktadır.

Tablo 45. Tarımsal Üretim ('000 ton)

	1994	1995	1999
Hububat	1.091	850	1.632
Mısır	149	66	Ø
Pirinç	114	89	Ø
Pamuk (işlenmemiş)	1.283	1.000	1.304
Pamuk İpliği	388	324	284
Patates	20	21	Ø
Sebze	386	376	Ø
Meyve	391	398	403
Üzüm	133	163	188
Diğer	258	235	235

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000.

Tablo 46. Hayvansal Ürünler ('000 ton):

	1991	1992	1993	1994	1995	1999
Et	100	98	110	107	110	134
Süt	458	471	712	716	727	875
Yumurta	15	15	15	15	15	16
Yün	16	17	18	19	19	22

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000.

5.2.3 Petrol ve Doğal Gaz

Yeraltı kaynaklarının en önemlisi tabii gaz ve petroldür. Ülkenin bilinen doğal gaz rezervlerinin 2700 milyar metreküp olduğu tahmin edilmektedir. Yıllık üretim yaklaşık 100 milyar metreküpe yaklaşmaktadır. Öte yandan ülkenin balkan yöresiyle Hazar denizi kıyılarında petrol yatakları bulunmaktadır. Petrol üretimi eski SSCB'nin toplam üretiminin %1'i civarındadır.

Doğal gaz üretimi daha önemlidir. Doğal gaz Çeleken, Nebitdağ, Kumda ve diğer yörelerde yoğun olarak çıkarılmaktadır.

Ülke ekonomisini çoğunlukla etkileyen faktörler de, doğal gaz ve petroldür. Nitekim, 1997 yılı verilerine göre GSYİH'nin %13,4'ünü gaz endüstrisi sağlamaktadır. 19.05.2000 tarihli Türkmen-Rus başkanları toplantısında Vladimir Putin, Türkmenistan'dan gaz alımlarını arttırmayı ve bu ilişkiyi uzun zamana yaymayı kabul etmiştir. İki ülke başkanları 2003 yılına kadar 20bin m³'lük değerden 50bin m³'lük değere ulaşmayı amaçlamaktadırlar. Bu anlaşma her ne kadar Gazprom'un başkanı Rem Vyakhirev'le görüşülmüşse de iki ülke başkanlarının ortak bir ücret üzerinde anlaşamaması nedeniyle imza aşaması gerçekleşmemiştir.

1999 yılında Türkmenistan'ın İran'a Kurt Köy boru hattından göndermiş olduğu gaz miktarı 1,8milyar m³'tür. İran ayrıca 2000 yılındaki gaz alımlarını 5 milyon m³'e yükseltmede Türkmenistan'la anlaşmıştır. İran'dan veya Afganistan'dan Pakistan'a veya Hindistan'a geçecek boru hatları projeleri halen gündemdedir.

Türkmenistan'ın petrol ve gaz üretimindeki ana sorunu, ürettiği bu ürünleri dış pazarlara nasıl ihraç edeceğidir; çünkü karalarla çevrili bir ülke olmasından dolayı petrol ve gazı deniz yolu ile dış pazarlara satamamaktadır. Fakat "Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Boru Hattı Projesi (Trans-Caspian Project,TCP)" nin Hazar'ın altı-Ermenistan ve Azerbaycan-Türkiye-Batı Avrupa Pazarı güzergahında ilerlemesi sayesinde Türkmenistan'ın bu sorunları aşacağı düşünülmektedir. Ancak Türkmenistan'ın bu projede de diğer projelerinde karşılaştığı finansal destek sorunlarıyla karşılaşması muhtemeldir. Diğer bir proje olan Rus-İtalyan Mavi Akım Projesi Rusya'dan Türkiye'ye gaz nakletme amaçlı olup adı geçen projeye rakip olabilir niteliktedir. Fakat Batı Avrupa gaz talebinin kısa dönemli olabilirliği ve Türkiye'nin talebinin de artmayabileceği düşünülürse iki ayrı boru hattı rotasının gerekli olup olmadığı soru konusu olmaktadır.

İstatistiklere bakıldığında ülke doğal gaz üretiminin yıllara nazaran azaldığını görmekteyiz. Ülke petrol üretimi ise petrol dağıtımının daha kolay ve tüketiminin daha yoğun olması nedeniyle küçük değişimler göstermektedir.⁴⁰

5.2.4 Pamuk ve Diğer Sektörler

Hükümet pamuk sektöründeki çalışma oranlarını ve katma değeri arttırma çabası içerisinde tekstil ve giyim yatırımlarını desteklemeye çalışmış fakat başarılı olamamıştır. 1996 yılı verilerine göre pamuk ipliğinin üretimi toplam üretimin %13.2'si, 1997 verilerine göre ise %7.2'sidir. Pamuğa dayalı sanayiinin geliştirilmesi için acilen yatırıma ihtiyaç vardır.

Makine yapım, metalurji ve gıda endüstrisi hükümetin ithal ikameci sanayileşme politikasından (ISI) yararlanan sektörlerdir. Türk müteahhitleri 183 milyon dolarlık bir selüloz fabrikası ve 80 milyon dolarlık çelik değirmen inşa etmişlerdir. Kırsal kesimdeki çalışma alanlarını genişletmek ve giyim ithalatını engellemek için Türk firmalarına hafif endüstri fabrikaları kurdurulmuştur.

Türkmenistan'da iyot, brom, sülfür, sodyum bileşenleri, alçıtaşı ve kil gibi madenler bulunmaktadır. Son zamanlarda üretimi oldukça düşen mineraller gübre olarak işlenmektedir. Ülke metalurji endüstrisi hükümetin derin kapsamlı inşaat programından faydalanmasına rağmen oldukça küçük ve rekabet edemeyecek durumdadır. Ülke madencilik sektöründeki katma değeri arttırma çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Ülkedeki birçok inşaat projesi hükümetin dış borçla finanse ettiği prestij projeleridir. 1998 yılında 90 milyon \$'lık Başbakanlık sarayı inşa edilmiştir. 1994 yıllarında ülke inşaat sektörüne GSYİH'nin %2.2'lik bir bölümünü harcayacak kadar önem verilirken bu oran 1997 yılında ortalama 11 kat artarak %24'lere ulaşmıştır. Bu durum ülke hükümetinin inşaat sektörüne ne kadar değer verdiğini göstermektedir.

Türkmenistan'ın 15 bankası arasında nispeten küçük olan 4 tanesi özel sektördedir. Dayhan Bankası başka bir bankayı da almasına rağmen tarımsal boyutunu

⁴⁰ The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Report, 3rd Quarter 2000

devam ettirmektedir. Gaz Bankası ve Aşkabat Bankası birleşmektedirler. Bütçeyi ve sosyal masrafları finanse eden Türkmenistan Bankası da bir yatırım bankası olabilmek için Bereketli Banka ile birleşmeyi düşünmektedir. Devlet mülkiyetli Tasarruf Bankası da devlet garantisi altında halk tasarruflarını almaya devam etmektedir. Her ne kadar otoriteler sermaye piyasasını kurmadaki ilgilerini her defasında gösterebilirler de ülkede herhangi bir sermaye piyasası bulunmamaktadır.

Türkmenistan hükümetinin ithal ikameci programın dahilinde gaz üretimine verdiği önem nedeniyle, ülkedeki hizmet sektörü az gelişmiştir. Limitli kredi kullanma hakkı ve düşük satın alma gücü nedeniyle sektör tehlike içindedir.⁴¹

5.3 Dış Ticaret

5.3.1 Dış Ticaret Politikası

Türkmenistan'ın dış ticaretindeki temel maddeler enerji ve pamuktur. Ancak ülkenin yapmış olduğu enerji ihracatlarından elde etmeyi umduğu para akışı ticaret ilişkisi içinde bulunduğu ülkelerin ekonomik sıkıntıları nedeniyle sağlanamadığından ülke, enerji üretimini kısmak durumunda kalmıştır. Yine de 1999 yılı verilerine göre %33'ünü gaz, %30'unu ham ve işlenmiş petrol olmak üzere ihracatın %63'ünü enerji sektörü sağlamaktadır.

1997 yılı verilerine göre Türkmenistan gaz ihracatlarının hiçbirini tahsil edemezken tüm para akışı pamuk ihracatından gelmiştir. Bu nedenle hükümet pamuk ihracatındaki katma değeri arttırabilme amacıyla tekstil sektöründeki yatırımları desteklemeye çalışmıştır.

İhracat karşılığı bedellerin geri ödenmesinde sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu yüzden, ülkeye yapılan ihracatların karşılığının takas yolu ile ödenmesine çalışılmaktadır.

Tablo 47. Dış Ticaret Göstergeleri (milyon \$)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999*
İhracat	2.175,8	2.084,4	1.691,3	758,9	593,9	1.078

⁴¹ The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report 1st Quarter, 2000

İthalat	1.690,7	1.643,6	1.532,3(a)	1.003,8(b)	980,7	1.259
Denge	485,1	440,8	159,0	-244,9	-386,8	-181

a: Türkmen otoriteleri IMF'nin kayıtsız ticaret olarak ele aldığı hesaba eklemeksizin 1.313,5 milyon \$'lık bir değer rapor etmektedirler.

b: Türkmen otoriteleri 1.227,7 milyon \$ olarak açıklamaktadırlar.

*: <http://www.bisnis.doc.gov>

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000.

Tablo 48. İhracat (%)

	1994	1995	1996	1997	1998
Gaz	65.7(a)	62.0(a)	60.4	36.4	11.9
Pamuk İpliği	16.7	20.9	19.3	11.1	20.2
Rafine Petrol Ürünleri	8.1	9.6	12.3	36.5	41.0
Elektrik	4.2	3.2	3.4	3.7	*
Sıvı Gaz	0.0	0.0	0.0	*	*
Fırın Yakıtı	0.4	0.1	3.5	7.5	*

* Veri elde edilememiştir.

a: Takas yöntemiyle.

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000.

Tablo 49. İthalat (%):

	1994	1995	1996	1997	1998
Tüketici malları :	35,1	32,7	34,9	31,5	*
	14,6	21,8	22,3	18,9	*
Gıda ürünleri					
Kimyasallar,ham madde ve yapı malzemeleri	7,2	4,9(a)	4,6(a)	14,3(a)	28,0(b)
Metal yapılar	8,3	17,8(c)	16,4(c)	7,4(c)	6,5(d)
Makine ve teçhizat	49,3	26,0	37,5	42,4	8,5(e)

a: Sadece kimyasal ürünler ve yapı malzemeleri

b: Endüstriyel teçhizat

c: Diğer materyalleri kapsar.

d: Taşıtlar

e: Elektrikle ilgili teçhizat.

*: Veri bulunamamıştır.

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 1999-2000.

İran'ın ülkeye yakınlığı ve daha uygun bir güzergah noksanlığı nedeniyle ülkeye yapılan ihracat İran üzerinden gerçekleştirilmektedir. Türkmen hükümeti de bu konunun bilincinde olduğu için bu rotaya önem vermekte ve yeni tren yolları ile söz konusu güzergahı desteklemeye çalışmaktadır.

Ülkenin dış ticaretindeki temel politika, üretim sürecindeki katma değer artırılmasıdır. Bu nedenle ülkede oluşturulacak yatırımlarda fabrika inşası önemli bir alan teşkil etmektedir.

Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Boru Hattı Projesi'nin yapımı ile gaz ihracatının artması sonucunda ihracat değerlerinin değişeceği ülke hükümeti tarafından beklenmektedir. Ayrıca, ülkedeki gıda işleme sektörünün gelişmesi ile gıda ithalatının düşeceği ve bu durumun dış ticaret dengesinde önemli bir değişime yol açacağı düşünülmektedir.

5.3.2 Dış Ticarete Başlıca Ticari Partnerleri

Türkmenistan, başlangıçta BDT ile olan ekonomik ilişkilerini yüksek bir seviyede tutmuş olmasına rağmen bu oranların yıllar geçtikçe azaldığını istatistiklere baktığımızda görebiliyoruz. Türkmenistan'ın BDT dışı ülkelerle ekonomik ilişkileri artmaktadır. Ancak yine de, BDT ülkeleri ana pazarı oluşturmaya devam etmektedir. 1994 yılında ülke ihracatının %76,7'sini BDT ülkeleri, %23,3'ünü BDT dışı ülkeler oluştururken 1997 yılında sırasıyla %59,3'e %49,7 gibi değerler elde edilmiştir.

1994 yılında Rusya'ya yapılan ihracat %6,3'ken 1996 yılında %62,4'e ulaşmıştır. Ancak bu durumun nedeninin Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna gibi BDT ülkelerine yapılan gaz satışlarının Rusya üzerinden olması dolayısıyla Rusya'nın toplamına eklendiği için meydana geldiği düşünülmektedir. 1994 yılının Rusya ile olan ithalat değeri toplamın %8,8'i iken 1997 yılında %10,0'dır.

Türkmenistan'ın ihracatta ve ithalatta başlıca partnerleri ulaşım sorunları nedeniyle BDT ülkeleri olmaya devam etmektedir.

Tablo 50. Dış Ticarete Başlıca Partnerleri (1998)

İhracat	(%)	İthalat	(%)
Rusya	43,6	Ukrayna	14,9
İran	16,3	Türkiye	12,7
Türkiye	6,7	Rusya	10,0
Kazakistan	3,8	ABD	8,8
Azerbaycan	3,8	Özbekistan	8,8

İsviçre	2,4	Kazakistan	8,7
Hong Kong	2,1	Almanya	4,8
Gürcistan	1,4	İran	3,9
İngiltere	1,3	Ermenistan	2,3
Özbekistan	0,7	Azerbaycan	2,2

The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan, Country Profile, 2000.

Türkmenistan 1994-1996 yılları arasında dış ticaret fazlası vermiş; ancak ihracatındaki aşırı düşüş nedeniyle 1997 ve 1998 yıllarında ithalat değerlerinin de azalmasına rağmen dış ticaret açığına engel olunamamıştır.

5.3.3 Türkiye İle Ticaret

1997 yılında Türkmenistan ile olan ticaret hacmimiz 191 milyon dolar iken, 1998 yılında Rusya Federasyonu'ndaki krizin diğer ülkelere yansımaları nedeniyle ticaret hacmi gerileme içerisine girmiş; ancak, krizin geçmesi ile 1999 yılında %11 oranında bir artış göstermiştir. Aynı artış 2000 Ocak-Kasım döneminde de sürmüştür.

1999 yılı verilerine göre Türkmenistan, ülkemizin toplam ihracatı içerisinde %0,36'lık bir pay sahibi olmuş ; ithalatımızın da %0,15'ini kapsamıştır.

Tablo 51. Türkiye Cumhuriyeti'nin Türkmenistan'dan İthalatı ve İhracatı (1000\$):

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
1997	117.533	73.548	43.985	191.081
1998	95.813	41.995	53.818	137.808
1999	106.628	67.029	39.599	173.657
2000	120.154	97.878	22.276	218.032
2001*	56.295	52.334	3.961	108.629

DTM - EBİM

*İlk 8 ay

5.3.3.1 Türkiye'nin İhracatında, İthalatında Önem Arz Eden Ürünler ve Geliştirilebilecek Dış Ticaret

Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatında önem arz eden ürünlerin başında, elektrikli makina ve cihazlar, bunların aksam ve parçaları; demir ve çelikten eşya ve sabun gelmektedir. 1998 yılı verilerine bakıldığı zaman, elektrikli makine ve cihazların ihracatında bir düşme olmasına rağmen, 1999 yılında ve 2000 yılının Ocak-Kasım

döneminde değerini arttırdığını ve 1997 yılındaki ihracattan daha fazla gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 52. Türkiye'nin Türkmenistan'a İhracatı (2000)

MADDE KODU	MADDE	DEĞER (\$)
18	Kakao ve Müstahzarları	3.708.216
32	Debagat ve Boyacılıkta Kullanılan Malz.	3.426.532
34	Sabunlar ve Aktif Yüzey Organları	5.338.455
38	Muhtelif Kimyasal Maddeler	4.700.723
39	Plastik ve Plastikten Mamul Eşya	6.039.241
48	Kağıt, Karton ve Kağıt Hamuru	3.854.843
68	Taş, Alçı, Çimento ve Amyant	3.622.887
70	Cam ve Cam Eşya	1.383.408
73	Demir veya Çelikten Eşya	15.103.847

DTM, EBİM.

Türkiye'nin ihracatında tekstil ürünleri ağırlıkta ve pamuk da tekstil sanayiinin ham maddesi olduğu için Türkmenistan'dan yapılan ithalatlarda pamuk ilk sıralarda yer almaktadır. Türkmenistan'dan ithal edilen diğer ürünler arasında mineral yakıtlar ve yağlar; örme eşya; ham postlar ve deriler gelmektedir. Ancak 2000 yılında Türkmenistan'dan yapılan 97 milyon dolarlık ithalatın 91 milyon dolarını 52 GTİP kodundaki pamuk oluşturmuştur.

Bağımsızlığın kazanıldığı 1992 yılından itibaren Türkiye açısından büyük bir potansiyel arz eden Türkmenistan'da, büyük yatırımlarda bulunan Türk girişimcileri bugün de söz konusu yatırımları azalarak da olsa yapmaya devam etmektedir. İki ülke arasında dil, din, ırk ve kültür birliğinin, Türkmenistan'ın dış ekonomik ilişkilerinde Türkiye'yi avantajlı bir konuma getirdiğini söylemek mümkün olmakla birlikte söz konusu avantajı koruma yönünde bazı somut adımların atılması gerekmektedir. Örneğin, Türkmenistan'a Türkiyeli işadamları tarafından yapılan düşük kaliteli mal ve hizmet ihracatının mümkün olduğunca önüne geçilmesi, taahhütlerin eksiksiz ve zamanında yerine getirilmesi, diğer yandan kara yolu ile İran üzerinden Türkmenistan'a yapılan nakliyatın önündeki illegal zorlukların giderilmesi olumlu sonuçlara yol açacaktır. Türkiye hükümeti tarafından Türkmenistan ile olan ilişkilere daha çok önem verilmesi ve bu ülkenin yeniden yapılanma ve yeni sistem oluşturma çalışmalarına katkıda bulunması gerekmektedir.

Son yıllarda çeşitli uluslararası kaynaklardan temin edilmiş dış borçların ana para ve faiz ödemelerinin başlamakta oluşu nedeniyle Türkmenistan'ın ciddi bir döviz krizi ile karşılaşması olasılığı büyüktür. Türkiye'nin, kardeş ve iş ortağı bir ülke olarak, finansman olanaklarını zorlayarak ithalat kredisi açması, Türkmenistan doğal gazı konusundaki girişimlerini sonuçlandırması, Türkmenistan ihraç mallarının üçüncü ülkelere pazarlanmasında aracı olması, Avrupa ve Amerika kaynaklı yatırım kredilerine aracılık ederek üretken yatırımlara öncü olması gerektiği düşünülebilir.

Bu bağlamda Türk girişimcileri için özellikle, işlenmiş gıda ve tarım ürünleri, unlu ve şekerli mamuller, zeytin, ayçiçekyağı ve meyve suyu, konserve, giyim eşyaları, plastikten mamul, ev ve mutfak ürünleri alanında küçük girişimler dahilinde yatırımda bulunmak uygun olacaktır.

Bu açıdan, finansman sıkıntısı çeken Türkmenistan'ın ihtiyaç duyduğu yatırımların gerçekleştirilmesi ve iki ülkenin yakınlaşması için Türkiye'de yatırım olanağı bulunmayan KOBİ'lerin Türkmenistan ve diğer Türk cumhuriyetlerinde yapacakları küçük ölçekli emek yoğun yatırımları "Türkiye'de yapılmış" yatırımlar gibi teşvik sistemine almak önemli bir seçenek olarak ele alınmalıdır.⁴²

5.3.3.2 Türkmenistan'daki Türk Yatırımları

Ülkedeki Türk yatırımları daha çok "joint venture" şeklinde yapılmaktadır. Bu şekilde, yatırımlar daha karlı biçime getirilmektedir. 1999 yılı itibarıyla ülkede sadece Türk yatırımcılara ait 57 firma, 213 proje, 4 milyar 123 milyon 642 bin dolarlık yatırım bulunmaktadır. Ancak; herhangi bir kayıt altında olmadan Türkmen firmaları üzerinden özellikle ticaretle uğraşan pekçok Türk firması da mevcuttur. Bu durum, ülkedeki Türk girişimci sayısını arttırmaktadır.

Ülkedeki inşaat sektörüne bakıldığında yabancı yatırımcılar arasında Türk firmalarının birinci sırada yer aldığı görülmektedir.

---

⁴² Ok, a.g.e.,s.95

5.3.3.3 İki Ülke Arasında Ticarete Karşılaşılan Problemler

İki ülke arasında ticarete en önemli sorun ulaşım problemidir. Türkiye ile Türkmenistan arasında direkt bir ulaşım hattının olmaması ülke ile yapılan ticaretlerde zorluklar yaşanmasına yol açmaktadır. Özellikle İran üzerinden geçişlerde güvenlik ve diğer bazı sorunlarla karşılaşıldığı için ülkeye yapılan ticaret cazip olmamaktadır.

Bankacılık sisteminin gelişmemiş, gümrüklerin yetersiz, mevzuatın sınırlı olması ticareti daha da içinden çıkılmaz bir boyuta sürüklemektedir. Ayrıca, ödemelerde para akışının sağlanamaması ve bu yüzden takas sisteminin fazlaca kullanılması ülke ile ticaret ilişkisi içinde bulunan kişileri zor durumda bırakmaktadır.

Bağımsızlığın kazanılmasından sonraki ilk yıllardan itibaren, Türk girişimcileri tarafından Türkmenistan piyasasına sürülen düşük kalitedeki mallar Türk malı imajını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu olumsuzluklar ülkede yatırım yapmak isteyen diğer Türk yatırımcılar için de bir handikap oluşturmaktadır.

Diğer yandan yabancı yatırımları düzenleyen mevzuatların devamlı değişikliklere uğrayarak yeni ilavelerin yapılması yabancı yatırımcıları zor durumda bırakmaktadır.

Yabancı kredi temininde Türkmenistan tarafından istenen kontr garantilerde sorunlar yaşanmakta, ayrıca Türk Eximbank'ın ülke riski sigortası sağlamaması da güçlük yaratmaktadır.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarını ilan eden Türk Cumhuriyetleri, dünya ile ilişkilerini arttırma yönünde yoğun bir çaba içine girmişlerdir. Aynı kökenden gelen ve yakın kültürel bağları bulunan Türkiye'ye yönelmişler ve hem ekonomik hem de siyasi olarak kendilerine model seçmişlerdir. Dolayısıyla, orta ve uzun vadede Türkiye'nin bu ülkelerin kalkınmalarındaki rolünün önemli olacağı beklentisi başlangıçta oldukça hakim ve yaygındı.

Bu ülkelerin gelecek için serbest piyasa ekonomisine geçmek amacıyla reformlar yaptıkları, bunlar arasında özelleştirme ve bankacılık sisteminin oluşturulması çabalarının önde gittiği gözlenmektedir. Ancak özelleştirme çalışmaları, Batıda olduğu gibi kamuya ait müesseselerin özel sektöre doğrudan piyasa piyasa fiyatı üzerinden satılmasından ziyade, halka bunların gerçek değerinin çok altında satılması ve ya hibe edilmesi şeklinde planlanmakta ve uygulanmaktadır. Henüz bu müesseseleri satın alabilecek bir özel sektör bulunmadığı için özelleştirme uygulamasında gözler yabancı sermayeye çevrilmekte, bu sefer de kamuoyunda bağımsızlığı yeni kazanmış bir ülkenin ekonomik müesseselerinin yabancılarla satılması tartışmalara neden olmaktadır.

Genelde bu ülkelerin en önemli sorunu, devlet yapısının ne şekilde teşkilatlanacağı sorunudur. Henüz bu yapının ne şekilde şekilleneceği kesinleşmediği için ekonomide kimin ne ile ilgileneceği bilinmemekte, bu da başta dış ticaret ve bankacılık olmak üzere bütün sektörlerde belirsizliklere neden olmaktadır. Bağımsızlığın üzerinden geçen zaman zarfında bu konudaki dağınıklık henüz ortadan kalkmamıştır. Söz konusu sıkıntıların ortadan kalkması pek çok alanda acilen ciddi bir kodifikasyon çalışmasının yapılmasını gerektirmektedir.

Yabancı yatırımcıların bu ülkelerin yaklaşımını, birinci derecede hukuki altyapıyı oluşturmak için çıkartılan yasa ve düzenlemelerin kısa dönemli sorunları çözmeye yönelik olmalarından dolayı birbirleri ile çelişkili olmaları, buna bağlı olarak kar amacı güden yabancı yatırımcıların kar transferini gerçekleştirmede çektiği zorluklar ve belki de en önemlisi aynı ülkede farklı döviz kurlarının uygulanması gibi sorunlar etkilemektedir.

Geçiş dönemini henüz atlatamayan Türk Cumhuriyetlere bu tür zorluklar şüphesiz kaçınılmazdır. Önemli olan gelecekte serbest piyasa ekonomisini tam olarak uygulayabilmek için şimdiden gerekli önlemleri alarak taviz vermeden sistemin işleyebilmesi için gereken altyapının zaman geçirilmeden oluşturulmasıdır.

Ekonomik açıdan hızla merkeziyetçilikten uzaklaşan Türk Cumhuriyetlerindeki en önemli sorunların başında réformları uygulayacak kadroların yetersiz oluşu gelmektedir. İstatistiki bilgilerin yetersizliği, üretimde dünya standartlarının benimsenmemiş olması gibi kurumsal altyapıdan kaynaklanan sorunlar nedeniyle söz konusu Cumhuriyetlerde, yeni ekonomik yapının oluşturulmasında ve reformların uygulanmasında büyük sıkıntılarla karşılaşmaktadır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla yeniden yapılanma sürecine giren Türk Cumhuriyetleri, Türkiye ile olan tarihi ve kültürel ilişkilerini geliştirmek ve yeniden yapılanmalarında Türkiye'yi model almak istedikleri bağımsızlıklarının hemen sonrasında yapılan ekonomik, kültürel ve sosyal kapsamlı anlaşmalarla ifade etmiştir.

Beyan ettikleri amaca uygun yasal düzenlemeleri hızla yapmaları kaçınılmazdır.

Türkiye ekonomik bir diyalog başlatabilmek amacıyla, kar amaçlı yaklaşımı esas alan özel sektörü sübvansetmeli, özel sektörün siyasi istikrarsızlıktan korkmadan yatırım yapabilmelerini sağlamak için devlet tarafından garanti mekanizmalarını işletmelidir. Aksi takdirde bunu yapan doğu Uzak Doğu ve Avrupa ekonomileri, Türkiye'nin bölgeye girmesine izin vermeye bilirler. Ayrıca Uzak Doğu ülkelerinin Türk Cumhuriyetlerine olan uzaklıkları, Türkiye'ye olduğundan fazla değildir. Bu ülkelerle ilişkilerde Türkiye Türkçesi ortak dil olsun gibi tepki doğurucu teklifler götürmek yerine yoğun bir kültür transferi için telekomünikasyon ve basın imkanlarına kaynak ayrılmalıdır. Mesela belirli alanlarda izlenebilen Türk televizyonlarının izlenebilme alanının bu ülkenin tüm nüfuslarına genişletmeli ve izlenebilen kanal sayısını, izlenme süresini artırmalıdır. Bunun yanında artık "rüştünü ispat etmiş lisanlar" olan Azeri Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Türkmen Türkçesinin Türkiye devleti tarafından Türk halkına öğretilmesi yoluna gidilmelidir. Bu lisanları öğrenmek, aslında bir İngilizceyi öğrenmekten çok daha kolaydır. Ortak öğelerin yanında ortak duyguları da içeren bu lisanlar hem kültür transferini kolaylaştıracak hem de ticari ilişkilerde kolaylık sağlayacaktır.

Aksi taktirde nasıl ki tek başına dindaşlık ögesi Türkiye'nin İslam Dünyası ile entegrasyonunu sağlamadı ise, kültü, teknoloji, beyin gücü ve finans kaynakları ile desteklenmeyen bir ırkdaşlık faktörü de Türkiye'yi Türk Dünyasının ayrıcalıklı ve doğal üyesi yapmaya yetmeyecektir. Türkiye'nin bu gerçeğin farkına bu gün varması, Arap dünyasındaki dağınıklığın bir benzerinin Türk dünyasında ortaya çıkmasını önleyecektir

Son on yıl içinde dünya siyasi dengelerinde önemli konjöntürel değişiklikler meydana gelmiştir.

Siyasi açıdan 70 yıllık Sovyet rejiminde Türk Cumhuriyetlerinin siyasi kadroları merkezi güce entegre edilmemişler, ekonomik açıdan ise mono kültüre dayalı, keline kendine yetme şansı az olan primitif bir model yaratılmıştır.

Tek başına ırktaşlık ögesine dayalı bir ilişkinin Türkiye'ye politik arenalarda kalıp olarak kullanılan ve çoğu kes bir anlamı da taşımayan "dost ve kardeş ülke" statüsünden başka bir şey getirmeyeceği de bir gerçektir.

Türkiye Batı Dünyasına entegre olmaya çabaladığı kadar Türk dünyasına entegrasyon konusunu da düşünmelidir. Sadece Türk Cumhuriyetlerinin değil Türkiye'nin de gelecekteki çıkarları bunu gerektirmektedir.

Bütün Sovyet tarihi boyunca Sovyetler Birliği tarafından uygulanan temel politika Türk Cumhuriyetlerinin dış dünya ile ilişkilerinin tamamen kesik tutulması ilkesine dayandırılmıştır.

Türk Cumhuriyetleri dünya konjöntüründeki yeni durumdan azami yararı sağlayarak kendi aralarında diğer Cumhuriyetlerle ve dış dünyayla olan ilişkilerini kendilerini giderek bağımsız ve güçlü kılabacak şekilde yeniden düzenlemek zorundadırlar. 1990 yazında Almaata'da liderlerin bir araya gelerek ortak bir ekonomik yol izleme konusunda görüşmeleri başlatmış olmaları yönetici kadroların söz konusu gerçeklerin farkında olduğunu göstermektedir.

Zaten gelecekte milyarlık bir Çin gücüyle – Azerbaycan için İran – gücünü büyük ölçüde koruyan Rusya arasında ayrı-ayrı statüde 5 ayrı devletin bağımsız statüsünü sürdürebileceğini düşünmek bir hayalcilik olacaktır. Bu büyük güçler arasında dengeyi sağlayacak tek çözüm mümkün olduğu ölçüde siyasi nitelikli veya en azında ekonomik nitelikli bir Türk topluluğu yaratılması olacaktır. Günümüzde siyasi bağımsızlık bir ülkenin gelişmesinde önemli bir etken olmakla birlikte, tek başına

yeterli olmamakta, dünya pazarlarındaki aşırı rekabete direnç gösterebilecek sağlam bir ekonomi ile desteklenmesi gerekmektedir. Türk cumhuriyetlerinin ayrı-ayrı ayakta kalabilmeyi, dünyaya entegre olabilmeyi başarabilmeleri çok zordur.

Türk cumhuriyetlerinin dış dünyaya açılma, çağdaş uygarlığı ve teknolojiyi yakalama savaşında dış dünyada yaşayan Türkistanlılar ve Azeriler çok önemli görevler yüklenebilecek bilgi birikimi ve deneyime ulaşmışlardır. Türk halklarının içeride ve dışarıda yaşayan mensuplarının güç birliği ve diyalogu yönündedir.

Komünist blokun çözülmesinin akıllara durgunluk verecek kadar hızlı olması, dünyanın geri kalan kesimini oluşturan ülkeleri amaçlarına kapsamlı bir yeniden değerlendirmeye tabi tutmaya zorlamaktadır. Doğu Avrupa, Orta Avrupa ve Orta Asya gibi kavramları yeniden tanımlamak, artık bütün dünya için zorunlu hale gelmiştir. Her şeyin ötesinde yeni Türk cumhuriyetleri Sovyetler birliğinde bir jeopolitik sorunu miras olarak devralmıştır. Bunun bir örneği limanlara ulaşmanın zorluğu ve dış kara yollarının yetersizliğidir. Türkiye ile Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin hükümetleri ile yapılan görüşmelerin peşinden Türk hükümeti bu ülkelerin zorlukları aşmasına yardımcı olmak üzere teknik işbirliğinde olduğu kadar, insani yardımda da bulunmaya karar vermiştir. Özellikle Türkiye, yakın tarihi, kültürel ve dil bağlarının bulunması ve bu ülkelerin öncelikli ihtiyaçları ile ilgili teknik uzmanlığın mevcudiyeti bakımından yeterlidir. Cumhuriyetlerde bugün en büyük sorun, üretimde meydana gelen düşüşe bağlı olarak piyasaya arz edilen yerli mal yetersizliğidir. Bu yetersizlik kısa dönemde çözülmesi oldukça güç sorundur. Bağımsızlığa kavuştuktan sonra ellerinde yeterli döviz bulunmaması dolayısıyla Türk cumhuriyetleri dış dünya ile ticari ilişkilerinde takas yöntemini kullanmak durumundalar. İlgili şekilde yapılacak dış ticaret konusunda Türkiye'nin desteği isabetli olacaktır. Buna benzer olarak Türk cumhuriyetlerinin dış dünyada pazarlayacak mallarının bulunmasına rağmen, gerekli tecrübe yetersizliği giderilmek amacıyla Türk Ödemeler Birliği projesi geliştirilmiştir. Fakat bir takım zorluklar yüzünden uygulanamayan bu proje yeniden gündeme getirilirse, uygulanacağı takdirde son derece yararlı ve isabetli olacaktır.

KAYNAKÇA

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), **Özbek Ekonomisi ve Türk-Özbek Ekonomik İlişkileri**, Nisan 1998.

Ersun, Cengiz ve Palacıoğlu, Tezer. **Azerbaycan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No:1997-34, Haziran 1997.

İktisadi Araştırma Vakfı, **Türkiye – Azerbaycan Ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi konferansı**. Bakü, 1996.

İstanbul Ticaret Odası. **Türkmenistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri**. İstanbul, 1998.

Karlık, S. Rıdvan, **Türkiye Ekonomisi**. Altıncı Basım. İstanbul:Beta Basım Yayım Dağıtım, 1999.

Karlık, S. Rıdvan, **Uluslararası Ekonomi**. Dördüncü basım. İstanbul :Beta Basım Yayım Dağıtım, 1996.

Lerman, Zvi. **Türkmenistan: An Assessment of Leasehold-based from Restructuring**. D.C.: World Banki, Washington, 2001.

Mütercimler, Erol. **21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli**. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1993.

Öke, M. Kemal, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti., 1999

Özbekistan ve Türkiye İş Adamları Derneği (UTİD), **Özbekistan Yatırım Mevzuatı**, Nisan 1998.

Salih, Muhammed, **Yolname**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2002

Seyidoğlu, Halil, **Uluslararası İktisat**, Onbirinci basım. İstanbul: Güzem Yayınları, 1996.

Sönmez, Ali. **Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri Ülke Profilleri ve Türkiye ile Ekonomik İlişkiler**. Ankara:T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1996.

T.C Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), **Kazakistan Ülke Raporu**. İstanbul, 1995.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara, 1999.

The Economist Intelligence Unit, **Kyrgyz Republic-Tajikistan Country Profile**, 2000.

The Economist Intelligence Unit, **Kyrgyz Republic-Tajikistan Country Report**, October 2000

The Economist Intelligence Unit, **Turkmenistan Country Report 1st Quarter**, 2000.

TİKA Yayınları No:31, **Kırgızistan Ülke Raporu**, , Ankara: Ekim 1996.

<http://www.kyrgyzinvest.org>

<http://www.soros.org/uzbkstan>

<http://www.tashkent.org/uzland>

<http://www.tradeport.org/>

<http://www.tashkent.org/uzland>

<http://www.tika.org>

<http://www.turkmenistanembassy.org>